

הנהגת גוש אמונים: אידיאולוגיות שונות במבחן העשייה המשותפת

נווית יהושע, יוסי גולדשטיין ומרים ביליג

תקציר

ספרות המחקר תיארה את תנועת גוש אמונים כתנועה בעלת אידיאולוגיה אחידה, אך מאמר זה מבקש לטעון כי למעשה שולבו בתנועה אידיאולוגיות שונות שבאו לידי ביטוי בזרמים השונים שייצגו חברי הנהגת ההתיישבות. מטרתו של המאמר היא להתחקות אחר המאפיינים האידיאולוגיים של שלושה זרמים שהובילו מנהיגי התנועה: זרם מרכז הרב בראשות בני קצובר, זרם הקיבוץ הדתי בראשות גרשון שפט וזרם בני עקיבא בראשות ישראל הראל. המאמר עומד על ההשפעות, המוטיבציה והמניעים האידיאולוגיים השונים שמאפיינים כל אחת מדמויות אלו, על התרומה של כל זרם להתיישבות ביהודה ושומרון, ועל הדינמיקה בין הזרמים והמנהיגים השונים.

הממצאים מלמדים כי ההבדלים בין שלושת הזרמים באו לידי ביטוי בין היתר במניע הרוחני בבסיסה של האידיאולוגיה ההתיישבותית; בהשפעה הסגולית השונה של כל אחד מהם על הנהגת התנועה; בתפיסת המרחב והראייה האסטרטגית של ההתיישבות; ובדעת הקהל כלפי פעולותיה של תנועת גוש אמונים. כך למשל הביא בני קצובר את ניסיונו מהקמת היישוב בחברון, והכריזמה האישית שלו ואמונתו בצדקת הדרך סייעו לקדם את רעיונותיה ומטרותיה של התנועה ולגייס פעילים רבים אליה. בניסיון שגרשון שפט צבר בניהול מוסדות הקיבוץ הדתי הוא תרם לעיצוב מוסדות התנועה. כדובר גוש אמונים, ולאור אישיותו שנתפסה כמתונה ונטולת סממנים משיחיים, הצליח לקרב את דבריו אל לב הציבור הרחב. לישראל הראל היה יתרון כעיתונאי בעל ניסיון שבעזרתו ייסד את עיתון המתנחלים "נקודה", עיתון שהיה פלטפורמה פובליציסטית וכלי כלכלי למימון הגשמת מטרות התנועה. מן המחקר עולה שאף על פי שברמה המערכתית שלוש תנועות האם לא הגיעו לשיתופי פעולה פוריים, הרי שכחלק מהנהגת גוש אמונים

שלושת המנהיגים הצליחו לקדם את מטרות התנועה, מתוך ניסיון ללכת יחדיו וליצור חזית אחידה.

מילות מפתח: גוש אמונים, הנהגה, זרמים, בני קצובר, ישראל הראל, גרשון שפט, בני עקיבא, הקיבוץ הדתי, מרכז הרב

נווית יהושע - המחלקה למורשת ישראל באוניברסיטת אריאל בשומרון, ומו"פ אזורי מזרח,

יו"ש ובקעת הירדן; nnnnyy5@gmail.com

פרופ' יוסי גולדשטיין - המחלקה למורשת ישראל באוניברסיטת אריאל בשומרון;

yossigo@ariel.ac.il

פרופ' מרים ביליג - המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה באוניברסיטת אריאל בשומרון,

ומו"פ אזורי מזרח, יו"ש ובקעת הירדן; billigm@ariel.ac.il

מבוא*

מחקרים שעסקו בראשיתה של תנועת גוש אמונים - מאמצע שנות השבעים ועד תחילת שנות השמונים של המאה הקודמת - מתארים את התפיסה האידיאולוגית של מייסדיה כמונוליטית וברורה. קבוצת המייסדים שויכה ברובה לאנשי ישיבת מרכז הרב, שפעלו על פי בית מדרשו של הרב קוק. מאמר זה מבקש להראות כי רק חלק מטיעון זה נכון, שכן בקבוצת המייסדים היו עוד שני זרמים אידיאולוגיים מרכזיים: זרם הקיבוץ הדתי וזרם תנועת בני עקיבא, זרמים שספרות המחקר לא ייחסה להם חשיבות, ואף נטתה להתעלם מהם בהקשר לתנועת גוש אמונים וראשית ההתיישבות ביהודה ושומרון (שפירא 1979; רוזיק 1989; בר-לב 1991; ארן 2013). מאמר זה עוסק בתקופה שבין שנת 1967 לשנת 1977, התקופה הפורמטיבית של גוש אמונים. המאמר מתמקד בשלוש דמויות מרכזיות שמייצגות את התנועות שהוזכרו לעיל: זרם מרכז הרב, המיוצג על ידי בני קצובר; זרם הקיבוץ הדתי, המיוצג על ידי גרשון שפט; וזרם בני עקיבא, המיוצג על ידי ישראל הראל. כמו כן, הוא דן רק בהנהגת גוש אמונים ובזרמים המרכזיים בה, ואינו מרחיב על תתי-זרמים נוספים, כגון המגזר החילוני, אף על פי שבהחלט היה להם חלק חשוב בפעילות התנועה. במגזר החילוני היו פורומים שונים, כגון התנועה למען ארץ ישראל השלמה וחוג עין ורד, שבהם היו חברים בעיקר סופרים, אנשי רוח חילונים ואנשי ההתיישבות העובדת, למשל יוסף ואהוביה טבנקין, יאיר בן ארי, עקיבא כרמי, האלוף מאיר זורע, יהודה הראל, יוסף בן שלמה ועוד. כבר בתקופות העליות השונות של גרעין אלון מורה, חברי תנועת העבודה החילונים הגיעו לשם כבודדים, והם עודדו את המתיישבים, השתתפו בפעילותם ועזרו להם בדרכים שונות, לדוגמה בנטיעת עצים, בהקמת אוהלים ובשמירה. מטרתו של חוג עין ורד הייתה לסייע ככל יכולתו למאבקם של גוש אמונים וגרעין אלון מורה. לאישים אלה ולתרומתם למעשה ההתיישבות ביהודה ושומרון יש להקדיש מחקר נפרד, וכאן רק נעיר שהשיקולים שעמדו בבסיס תמיכתם בגוש אמונים היו פרגמטיים, ללא קשר לדת או לאמונה בזכות אבות (שפרינצק 1981; שפט 1995: 244).

בחירת שלושת המנהיגים שבהם עוסק מאמר זה נעשתה מתוך רצון להתמקד בהנהגת תנועת גוש אמונים ובעומדים בראשה, שלא קיבלו מקום נרחב עד כה בספרות המחקר, ושקורותיהם עשויים לשפוך אור חדש על הדינמיקה מאחורי קבלת ההחלטות של התנועה. אף על פי שאישים רבים היו חלק מן ההנהגה של גוש אמונים, כגון חנן פורת, הרב משה לוינגר,

* מאמר זה מוקדש לזכרו של גרשון שפט ז"ל, איש ההתיישבות, אוהב הארץ ומראשי גוש אמונים, שנפטר במהלך כתיבת המאמר.

אברהם מינץ ועוד, הבחירה להתמקד בכני קצובר, בגרשון שפט וכישראל הראל נובעת מכך שכל אחד מהם ייצג זרם אחר בתנועה, שמאפייניהם היו שונים אלו מאלו ושתרומתם לתנועה הייתה דומיננטית. כמו כן, על אישים אלו לא נערכו מחקרים קודמים, מלבד מאמרים וספרים שהם עצמם כתבו, שבהם ביארו את משנתם האידיאולוגית באופן צלול ונהיר, ודבריהם על העבר נשמעים ומתועדים בהם ברוח התקופה הנוכחית. בעתיד אנו שואפים לבצע מחקר המשך נרחב שיעסוק בשאר הדמויות הדומיננטיות בזרמים המרכזיים בתנועת גוש אמונים. בעזרת ההשוואה בין הדמויות והזרמים המרכזיים נבקש לעמוד על ההשפעות, המוטיבציות והמניעים האידיאולוגיים השונים של מנהיגים אלו, ועל אופן השפעתם על מעשה ההתיישבות ביהודה ושומרון. כמו כן, נבקש להבין את הדינמיקה בין הזרמים והמנהיגים השונים, ולהוכיח שתנועות האם ניהלו ביניהן אינטראקציות מורכבות שהתאפיינו באי-הסכמות ובמחלוקות על רקע אידיאולוגי ומעשי. המאמר מתבסס על ראיונות מוכנים למחצה ועל מקורות ראשוניים שנאספו מן הארכיונים הפרטיים של בני קצובר, של גרשון שפט ושל צביקה סלונים מקדומים, וכן מגנזך המדינה ומארכיון אלון מורה. בנוסף, המאמר מתבסס על קטעי עיתונות מן התקופה הנחקרת שמשקפים את הלך הרוח באותם ימים.

סקירה היסטורית

ההתיישבות ביהודה ושומרון החלה לאחר מלחמת ששת הימים, בעקבות אישור הממשלה שניתן לילדי כפר עציון בספטמבר 1967 לחזור לקיבוץ שננטש על ידי הוריהם (כץ וריימן 1993; בן יעקב 1999; נאור 2001; ליבליך 2007). כמה חודשים לאחר מכן, באפריל 1968, הרב לוינגר, הרב חיים דרוקמן, ישראל הראל, בני קצובר, הסופר משה שמיר וקבוצת מתיישבים נוספים ביקשו לקבל אישור לחזור לחברון עיר האבות, ויזמו את הקמת קריית ארבע בקרבת מערת המכפלה (פרוטוקול פגישה בין גזית, לוינגר ודיין, 18.8.1968, ארכיון בני קצובר; ביליג וסורקראוט 2007; הוברמן 2008; סגל 2017). ב-25 במרץ 1970 אישרה הכנסת את בקשתם (למפרו 2014).

לאחר מלחמת יום הכיפורים התברר כי הממשלה נמנעה במתכוון מליישב את יהודה ושומרון, משום שתכננה להשתמש בשטחים אלו כקלפי מיקוח במשא ומתן עתידי לשלום (גולדשטיין 2003; Billig 2015). בנוסף לכך, ניתן להעריך כי אותם שטחים לא נתפסו על ידי הממשלה כחלק אינטגרלי ממדינת ישראל העתידית. בשטחים נוספים שנכבשו במלחמת ששת הימים, מלבד אזור יהודה ושומרון, לא התקיימו ניסיונות של התיישבות יהודית ולא

התגלתה מוטיבציה מיוחדת להתיישב במקומות הללו (ביליג 2007; 2012; לב-ארי 2014; Billig 2015).

בעקבות חוסר המעש של הממשלה בעניין ההתיישבות בשטחים שנכבשו במלחמת ששת הימים, פורסמו שלושה מסמכים שכתבו מנהיגים פוליטיים רוחניים שדגלו בתפיסת ארץ ישראל השלמה, כחלק מניסיונם להניע את תהליך ההתיישבות. את המסמך הראשון, "למען ארץ ישראל השלמה", כתב הסופר משה שמיר, ובמקביל לו פורסמו שני מסמכים נוספים: "לא תגורו!!" מאת הרב צבי יהודה קוק, ו"הצהרת זכויותיו של העם היהודי על מולדתו, לחרות, לביטחון ולשלום", מאת מנהיג מפלגת הליכוד, מנחם בגין (נאור 2001). בשלושתם בלטה במובהק החובה שהטילו כותבי אותם מסמכים על החברה הישראלית להתנחל בשטחים שנכבשו במלחמת ששת הימים ולהחיל בהם את חוקי מדינת ישראל. ארבע סיבות ניתנו לחובה זו: שמירה על גבולות ביטחון, מתן הזדמנות למשא ומתן עתידי לשלום, העצמת היכולת למניעת שואה ויצירת אפשרויות להתעצמות לאומית (נאור 2001; הורנשטיין 2013).

התפיסה האידיאולוגית שיש ליישב את יהודה ושומרון מעצם היותם אזורים בלתי נפרדים מארץ ישראל וממדינת ישראל, החלה לקרום עור וגידים לאחר מלחמת יום הכיפורים. תפיסה אידיאולוגית זו ניזונה מן ההכרה שיש לבצע מעשה בעל משמעות עמוקה כדי לרומם את רוח העם, בעקבות תחושות השפיכות והמורל הירוד שליוו את הציבור לאחר המלחמה (שפט 1995; רייכנר 2018b). מוטיבציה נוספת שעמדה בבסיס הרעיון להקמת גוש אמונים וגרעין אלון מורה הייתה הכמיהה לחזור למקומות הקדושים, בייחוד לאותם מקומות שלפי המסורת היה בהם יישוב יהודי לאורך השנים, למשל חברון ושכם. בין הצעירים שדגלו בתפיסה הזאת היו בני קצובר, מנחם פליקס, גרשון שפט, חנן פורת והרב לוינגר, ועם הזמן הם נהפכו למייסדי גוש אמונים (ריאיון עם ישראל הראל, 5.12.2017; אדמוני 1992; סגל 2017).

רוב רובם של אותם צעירים היו חובשי כיפה סרוגה שהשתייכו לזרם הדתי-לאומי (בטלהיים 1979; שפט 1995; ביליג 2008; הורנשטיין 2013). לאחר שהתברר להם כי השטחים שנכבשו במלחמת ששת הימים היו עלולים להיות מוחזרים כחלק ממשא ומתן על עתידם, החלו לפעפעע בהם תחושות קשות של חידלון וחוסר אונים, עד שנקבעה בינואר 1974 פגישה מכווננת (שפט 1995; רייכנר 2018b): הנוכחים באותה פגישה הכריזו על הקמת תנועה חדשה, כחלק מתנועת המפד"ל, "לחידוש ההגשמה הציונית", או בשמה הרשמי תנועת גוש אמונים, שהוקמה למעשה כחודש לאחר מכן (שפרינצק 1981; שפט 1995; ארן 2013).

תנועת גוש אמונים הפכה לתנועה חברתית דתית-לאומית. במנשר היסוד של התנועה נכתבה מגמתה:

להביא להתעוררות גדולה בעם ישראל, למען הגשמת החזון הציוני במלוא היקפו, תוך הכרה כי מקור החזון במורשת ישראל ובשורשי היהדות ותכליתו גאולה שלמה לעם ישראל ולעולם כולו (מנשר היסוד - מנסחו העיקרי היה חנן פורת - ללא תאריך, ארכיון בני קצובר).

הרקע האידיאולוגי להקמת גוש אמונים

כדי לעמוד על שורשיה האידיאולוגיים של תנועת גוש אמונים, יש להבין את הרקע ההיסטורי של הציונות הדתית, שממנה צמחה התנועה. ראשיתה של הציונות הדתית טמונה בתנועת המזרחי, שהוקמה בשנת 1902 על ידי הרב יעקב ריינס (דון יחיא 1984; לוז 1985; שוורץ 2004; רויטמן־דוקוב 2017). תנועת המזרחי הוקמה כתגובה להתגבשות התמיכה ב"פרקציה הדמוקרטית", אותו גוף פוליטי בראשותם של חיים ויצמן, מרטין בוכר ואחרים, אשר ביקשו שההסדרות הציונית תאמץ ערכים חילוניים בתחומי החינוך והתרבות, מבית מדרשו החילוני של אחד העם, בקרב קהילות יהודיות בגולה (שמעוני 2001).

הקו השמרני שאפיין את תנועת המזרחי מייסודה לא עלה בקנה אחד עם תפיסת עולמם של צעירים רבים שהזדהו עם עקרונות הציונות הדתית. לכן, בשנת 1921 הוקמה תנועת הפועל המזרחי על ידי הרב ישעיהו שפירא, שלמה זלמן שרגאי, שמואל חיים לנדוי וישעיהו ברנשטיין (פישמן 1990). מטרת התנועה הייתה:

לאחד את כל הפועלים והעובדים הדתיים [...] החיים על יגע כפיים מבלי לנצל את עבודת זולתם והשואפים לקיים בארץ ישראל משטר חברותי כלכלי מדיני אשר יגשים את חוקי התורה ויעדי הנביאים (מסמך היסוד של הפועל המזרחי, 1929, הארכיון הציוני, תיק הסדרות הפועל המזרחי בארץ ישראל).

תנועת הפועל המזרחי הפכה לדומיננטית במחנה הדתי־לאומי כבר בשנות השלושים של המאה הקודמת, ובשנת 1937 הועצמה על ידי הקמת הקיבוץ הדתי. העובדה שהפועל המזרחי והקיבוץ הדתי היו הגורמים המשמעותיים והמובילים בציונות הדתית בשנותיה הראשונות של המדינה, אפשרה את קיומה של הברית ההיסטורית בין הציונות הדתית לתנועת העבודה (כהן 1998; רויטמן־דוקוב 2017).

אחד ממתנגדיה של תנועת הפועל המזרחי היה הרב אברהם יצחק קוק, כאופוזיציה ימנית לתנועה. כבר בצעירותו תפס חזון התחייה הלאומית חלק מרכזי בהגותו, אך בתחילת דרכו התייחס בשלילה אל התנועה הציונית החילונית, וראה בה ניסיון מסוכן לעיקור הלאומיות היהודית מיסודותיה הדתיים (חובב 1968; אבינרי 1985). הוא תבע מתנועת המזרחי שלא להזדנב אחרי התנועה הציונית החילונית, אלא להיות "משקל נגד" ולהציג חלופה ברורה לדרכה של הציונות החילונית. במישור האידיאולוגי-הצהרתי תבע להבליט את המשמעות המשיחית של הציונות, ובמישור הפרקטי ביקר את תנועת המזרחי על כך שהציגה לדעתו עמדה מתפשרת בעניינים הלכתיים (שוורץ 2004; רויטמן-דוקוב 2017).

כתבי הרב קוק היו הבסיס האידיאולוגי והמצע הרוחני של תנועת גוש אמונים (ארן 1987; פייגה 2008; אוריאל 2012). ישיבת מרכז הרב, שאותה הקים הרב קוק ב־1924, הייתה כור ההיתוך של רבים ממקימי גוש אמונים (שלג 2000; כהן וגולדשטיין 2015), בעיקר לאחר שבנו, הרב צבי יהודה, החל לעמוד בראש הישיבה בשנת 1952. הרב צבי יהודה היה בעל כריזמה שסחפה אחריה את אותם צעירים שביקשו לעצמם בסיס אידיאי ומסגרת תורנית בעלת שורשים איתנים בעולם הרוח והמעש (נווה 1977; רוזיק 1989).

אחד מספריו המשמעותיים ביותר של הרב קוק, שהשפיע על היווצרותה של תנועת גוש אמונים, הוא הספר "אורות" (קוק 1950). בספר זה פרס הרב קוק את משנתו, המעלה את ארץ ישראל לרמה של קדושה גבוהה ועילאית. תפיסת עולמו זו מתבססת על שלוש הנחות יסוד: אדמת ארץ ישראל היא בעלת קדושה עצמית, עם ישראל כולו קדוש והתקופה היא תקופת גאולה (Roislén 2007).

הרב קוק חידש שהעלייה לארץ ישראל חיונית לתקומתו של עם ישראל בארצו, וטען שסגולותיו של העם יכולות לבוא לידי ביטוי רק בה (רוזנק 2004). אנשי גוש אמונים ראו בכתביו של הרב קוק ובפרשנותו של בנו, הרב צבי יהודה, חלק מתחילתו של תהליך הגאולה ("אתחלתא דגאולה"). הם התייחסו לצה"ל כצבא קדוש "המסמל את שלטון עם ה' על ארצו" (פדרבוש 1961). תורתם של הרבנים קוק שימשה אפוא יסוד ומשענת אידיאולוגית למימוש חזונם של אנשי גוש אמונים (רוזיק 1989; אוריאל 2012; ארן 2013).

מאפייני הזרמים האידאולוגיים השונים בתחילת ההתיישבות

זרם מרכז הרב

על פי רוב החוקרים כאמור (ליבמן 1984; ארן 1987; בלפר 2001; רוזנק 2004; שוורץ 2004; רביצקי 2005; ארן 2013; נוימן 2015; Odea 1976), הזרם המרכזי בהנהגת גוש אמונים הוא זרם מרכז הרב, שנקרא על שם הישיבה שהקים הרב אברהם יצחק קוק, ושהגותו היא הבסיס האידאולוגי של זרם זה. הרב אברהם יצחק קוק נולד בט"ז באלול תרכ"ה (7 בספטמבר 1865) בעיירה גריבה שבלטביה. ב-1921 מונה על ידי שלטונות המנדט לעמוד בראש הרבנות הראשית לישראל, ובתוקף מינוי זה כיהן גם כרב הראשי האשכנזי לישראל. הוא היה בין מייסדי כמה ישיבות, ובהן גם הישיבה המרכזית בשנת 1924, שנודעה גם בשמה ישיבת מרכז הרב (אלשטיין וכהן 1961).

הרב קוק והגותו לא עמדו בבסיס הזרם הציוני-דתי, הן רעיונית הן מעשית. רק ציבור קטן במגזר הדתי-לאומי ייחס לרב קוק משמעות מעשית, שהשתלבה במציאות החיים הפוליטית-חברתית של מדינת ישראל (רודיק 1989; ארן 2013; שלג 2019). חברי גוש אמונים אימצו את דמותו לא רק כנציג מובהק של המחנה הדתי-לאומי, אלא גם כנביאו וחלוצו של מחנה זה, וכאחד מראשוני וראשי מנסחי תורתו ומעצבי רוחו (רודיק 1989; ארן 2013; שלג 2019).

יש הטוענים כי הקמת תנועת גוש אמונים על ידי תלמידיו של הרב קוק מממשת את תפיסתו, מתוך התמקדות בשאלת שלמות הארץ ובמאבק למניעת נסיגה בראשית דרכה, ערב מלחמת ששת הימים. לאחר פטירתו של הרב קוק, ירש בנו, הרב צבי יהודה, את מקומו כראש ישיבת מרכז הרב והנהיג את לומדיה. אחד האירועים המשמעותיים ביותר בהקשר זה, המשמש כחוליה הראשונה והחשובה ביותר בחיבור שבין מלחמת ששת הימים לתפיסתה הרעיונית של גוש אמונים, הוא הנאום שנשא הרב צבי יהודה ביום העצמאות תשכ"ז (1967) בישיבת מרכז הרב, עוד לפני פרוץ מלחמת ששת הימים. נאום זה מכונה על ידי תלמידיו "מזמור י"ט של מדינת ישראל", והם ראו בו סוג של נבואה. בנאומו ביטא את געגועיו לאתרי ארץ ישראל השלמה ש"נקרעו" מגוף האומה, ובמידה מסוימת "נשכחו" מליבו של עם ישראל. כך הוא זעק על הפקרתם:

לפני י"ט שנה, באותו לילה מפורסם, בהגיע ארצה החלטתם החיובית של מושלי אומות-העולם לתקומת מדינת ישראל, כשכל העם נהר לחוצות לחוג ברכים את רגשי שמחתו לא יכולתי לצאת ולהצטרף לשמחה. ישבתי בדרד ואדום כי נטל עלי. באותן שעות ראשונות לא יכולתי להשלים עם הנעשה, עם אותה בשורה נוראה, כי אכן

נתקיים דבר ד' כנבואה בתרי עשר - "ואת ארצי חילקו!" איפה חברון שלנו - אנחנו שוכחים את זה?! ואיפה שכם שלנו - אנחנו שוכחים את זה?! ואיפה יריחו שלנו - אנחנו שוכחים את זה?! ואיפה עבר הירדן שלנו?! איפה כל רגב ורגב? כל חלק וחלק, של ארבע אמות של ארץ ד'?! הבידינו לוותר על איזה מילימטר מהן? חלילה וחס ושלום! (קוק 1979: 156; וראו גם: סולטנוביץ 2013: 27).

התרחשותה של מלחמת ששת הימים כמה חודשים לאחר הנאום הייתה הוכחה לאנשי זרם מרכז הרב, שמוטלת עליהם המשימה לחזור וליישב את השטחים שנכבשו וליישם את דבריו של הרב צבי יהודה.

עניין נוסף שעסקו בו אנשי זרם מרכז הרב הוא טיפוח תדמיתו של הרב קוק כמבין וכאוהב את החילונים, ועל עובדה זו השתיתו את מאמצי קידום הפופולריות שלו. הם התאמצו לעצב את תדמיתו כסמכות שתוקפה חל על שני המחנות, גם הדתי וגם החילוני, והיא זו המגשרת ביניהם ומנהיגה אותם יחדיו (ארן 1987). החשיבות של עניין זה מבחינת תלמידיו של הרב צבי יהודה הייתה בכך שהיא אפשרה להם ליצור לגיטימציה למהלכים של גוש אמונים, ואחידות בקרב דעת הקהל הישראלית ביחס להתיישבות בשטחים.

זרם הקיבוץ הדתי

הזרם השני בגוש אמונים זוהה עם תנועת הקיבוץ הדתי, שנחשבה אחת מתנועות ההתיישבות המשמעותיות באותה תקופה. הקיבוץ הדתי היה זרם חדש וייחודי, שנוסף לתנועות הקיבוציות בארץ ישראל בשנות השלושים של המאה הקודמת. שני עקרונות אידיאולוגיים מאפיינים אותו: ההשתייכות הרעיונית לתנועת המזרחי ולהפועל המזרחי; והשתלבות בדגם ההתיישבות הקיבוצית, שנשאה את דגל הסוציאליזם וחי השיתוף והשוויון. עקרונות אלו התבססו על חזון ההתיישבות הציונית (פישמן 1979). לקיבוץ הדתי היו גם שני מקורות השראה אידיאולוגיים: היהדות האורתודוקסית, שהייתה כפופה לסמכותה של הרבנות ופעלה בהתאם להלכה; והתנועה הקיבוצית החילונית, שהייתה מרכז תרבותי משמעותי לאותם חלוצים דתיים (קויפמן 2014). השאיפה להיאחז בקרקע ולהתיישב בהתיישבות חקלאית הייתה משותפת למרבית החברים שייסדו את הפועל המזרחי ב-1921 (גרדי 1973; כץ 1996).

את ראשיתו של הקיבוץ הדתי מקובל לראות בסוף שנת 1929, כשעלה ארצה גרעין של עשרה מחברי ההכשרה החלוצית-דתית והקים את מודל ההתיישבות הקיבוצית הראשון (כץ 1996). בשנת 1934 יזם הוועד הפועל של הפועל המזרחי את הצעד הראשון לאיחוד התנועה הקיבוצית הדתית בארץ, על ידי איחוד הקיבוצים הדתיים שהוקמו עד אז (אורליאן 1946;

כהן-פרדהיים (2012). מי שנחשב למוכיל רעיון הקיבוץ הדתי הוא משה אונא, שנולד בגרמניה בשנת 1902. אונא היה ממייסדי ההכשרה הראשונה של תנועת המזרחי, ממייסדי קיבוץ טירת צבי בשנת 1937 וממייסדי תנועת הקיבוץ הדתי (כרמל 2011).

כמו תנועת גוש אמונים, גם תנועת הקיבוץ הדתי הייתה תנועה מיישבת שפנתה לציבור הדתי-לאומי. והנה, למרות האחדות האידיאולוגית כביכול בין שתי התנועות, ואף על פי שהיה ניתן לחשוב שהתנועות הללו ישתפו פעולה אחת עם השנייה, למעשה יחסו של הקיבוץ הדתי לתנועת גוש אמונים היה מורכב, וניכרו המחלוקות בהנהגת הקיבוץ הדתי בנוגע ליחס הראוי לדעתה לגוש אמונים. מחלוקות אלו באו לידי ביטוי בדיונים שהתקיימו בישיבות ההנהלה של הקיבוץ הדתי ושל הקיבוצים המשתייכים לזרם זה, ובמאמרים השונים שנכתבו באותה תקופה ב"עמודים", עיתונה של תנועת הקיבוץ הדתי.

כמה מאלו שהתנגדו אידיאולוגית לגוש אמונים טענו כי התנועה המיישבת של הקיבוץ הדתי קדמה לגוש אמונים מבחינת הגשמת ההתיישבות. קולות נוספים מן הקיבוץ הדתי התייחסו להיצמדות הקיצונית של גוש אמונים לאידיאולוגיית ההתיישבות, על חשבון המרקם החברתי והעתיד הכלכלי והחינוכי של הקיבוץ הדתי בפרט ושל ההתיישבות בכלל. אותם קולות הדגישו את הגישה האידיאולוגית של הקיבוץ הדתי, המחויבת להקים יישובים חקלאיים שוויוניים ועצמאיים מבחינה כלכלית, גישה שעמדה בניגוד לגישה האידיאולוגית של תנועת גוש אמונים, שלא ייחסה חשיבות לנושאים אלו אלא הדגישה את החשיבות של הקמת יישובים במרחב החדש (וייס 1978).

כמו כן, בתנועת הקיבוץ הדתי הועלו טענות נגד האידיאולוגיה של גוש אמונים, שעל פי מתנגדיה נוצרה בעקבות כיבוש השטחים בשנת 1976 ולא הייתה קיימת לפני כן (פלטיאל 1976). יש מאנשי הקיבוץ הדתי שהוסיפו וטענו כי תנועת גוש אמונים חותרת תחת אופייה היהודי והדמוקרטי של המדינה, ואף מייצגת את "תורת האפרטהייד המתועבת":

אנשי גוש אמונים הם המייצגים הישראלים של תורת האפרטהייד המתועבת בעיני. בהתיישבם בלב האזורים המאוכלסים ערבים, ברצונם להפקיע את האדמות ומקורות המים של היישובים הערביים הם עושים את הערכים לחוטבי העצים ושואבי המים של הבוסים היהודים בכל הארץ, והם עוד טוענים שבכך הם ממשיכים את מפעלם של מתיישבי פתח תקווה, נתניה ומטולה! האם זה הוא החלום שעליו חלמו היהודים באשר הם במשך אלפיים שנה ובזכותו הם הטיפו מוסר לכל אומות העולם על רומסם את העקרונות הבסיסיים של האנושות? האם יכול העם היהודי שידע סבלו של אזרח מדרגה שנייה בחוזרו לארצו להפוך אחרים לאזרחים מדרגה שנייה? (לזר 1979: 225).

הגישה השנייה של אנשי הקיבוץ הדתי כלפי גוש אמונים התנגדה להתנהלותה של התנועה ולאופי פעולותיה. בעלי עמדה זו נימקו את התנגדותם לתנועה בחוסר ה"ממלכתיות" שלה כלפי מוסדות המדינה. בהודעה לעיתונות שפרסמה הנהלת הקיבוץ הדתי בסוף אוקטובר 1978 נאמר: "לא יהיה שיתוף פעולה עם 'גוש אמונים' ועם גורמים הנוקטים שיטות הנוגדות לכללים המקובלים בחברה הדמוקרטית" (הודעה לעיתונות, 31.10.1978, מתוך ארכיון הקיבוץ הדתי). עם זאת, הייתה גם קבוצה מאנשי הקיבוץ הדתי, מצומצמת יחסית, שתמכה בתנועת גוש אמונים ואף אהדה אותה. קבוצה זו ראתה את עצמה שותפה טבעית של גוש אמונים ובעלת אינטרסים משותפים בהתיישבות בכלל ובהתיישבות ביהודה ושומרון בפרט. כך למשל כתב בנצי לנדאו, חבר קיבוץ סעד, בעיתון "עמודים":

דומני שמחויבותינו להטות שכס ולפעול יחד עם "גוש אמונים" כי בנפשנו הוא [...] אנו חברי הקיבוץ הדתי בעלי ניסיון עשיר בהקמת נקודות התיישבות [...] של הארץ, מן הראוי שנרתם למשימה קדושה זו. בטוחני שהימצאותנו בפנים תטה את מדיניות הממשלה לטובת העניין (לנדאו 1975: 287).

זרם בני עקיבא

זרם משמעותי נוסף שהיה שותף בהנהגת תנועת גוש אמונים נקרא על שם תנועת הנוער בני עקיבא, שממנה הגיעו אנשי גוש אמונים. תנועת בני עקיבא נוסדה בל"ג בעומר תרפ"ט (1929) בירושלים על ידי יחיאל אליאש, מנחם חרובי (חרובסקי) וגורמים נוספים מהפועל המזרחי. היא הוקמה כתנועת נוער דתית מעורבת לבנים ולבנות (בר-לב 1989).

תנועת בני עקיבא נמשכה לכיוון התורני של הרב קוק, הימשכות שלכסוף הובילה לייסוד ישיבת בני עקיבא בכפר הרא"ה בשנת 1939 על ידי הרב משה צבי נריה, שהיה תלמידו של הרב קוק. בתחילת דרכה היה לתנועה אופי חלוצי-התיישבותי, ומכאן אחד מקשריה לקיבוץ הדתי. עם הזמן חל שינוי בתפיסת עולמם של חבריה, בייחוד לאחר מלחמת ששת הימים, ויעד ההגשמה הורחב להקמת מושבים שיתופיים. במקביל החלו להדגיש בתנועה את ערך ההתיישבות ביהודה, בשומרון ובחבל עזה, ולתנועה היה למעשה חלק מרכזי בהקמת ההתנחלויות בשטחים אלו (רוידסון 1993). מידת השפעתן של ישיבת מרכז הרב ותנועת גוש אמונים על בני עקיבא גדלה מאוד, וכך השתנה גם הכיוון הפוליטי של התנועה בצורה גורפת, והאידיאולוגיה שלה נעשתה ימנית (בן-צבי 1992).

הקשר של תנועת בני עקיבא להתיישבות ביהודה ושומרון החל עוד בשנת 1948, לאחר נפילת גוש עציון. בתוכניות ההדרכה של התנועה באותן שנים הודגש סיפור הגבורה של אנשי

גוש עציון (רוזנר, בר-לב וכהן 1987). לאחר כיבוש גוש עציון ולפני ההתארגנות לחזרה אליו, מליאת ההנהלה הארצית של בני עקיבא התכנסה ב-25 ביוני 1967 והחליטה שלוש החלטות: לפנות לתנועות ההתיישבות כדי לברוק את אפשרות יישובו מחדש של גוש עציון; להודיע לאגף הנוער והנח"ל במשרד הביטחון על נכונות התנועה להעלות היאחזות נח"ל לגוש עציון; וליצור במחלקת ההדרכה של בני עקיבא תוכנית שתבטא את מערכת הניצחון בירושלים ובגוש עציון (רוזנר ואחרים 1987).

עם הקמת גוש אמונים לאחר מלחמת יום הכיפורים הצטרפו בוגרי בני עקיבא הן למעגל המקימים הן למעגלי ההגשמה (שלם 1975). היחס המיוחד של בני עקיבא לתנועת גוש אמונים השתקף באותן שנים גם בגיליונות "זרעים", הביטאון של תנועת בני עקיבא, שכן מבצעי גוש אמונים החלו להתפרסם בהם בתדירות גבוהה יותר (רוזנר ואחרים 1987: 95). עם זאת, השתתפות בפעילויות נגד הממשלה לא קיבלה את הכשר התנועה, ולא פעם פעילויות אלו איימו על שלמותה הרעיונית והחברתית של בני עקיבא (שלם 1975).

עוצמת השפעתה של תנועת גוש אמונים על חניכי בני עקיבא אילצה את הנהגת התנועה לעסוק בסוגיית קשרי הגומלין בין שתי התנועות (שפירא 1979). תנועת בני עקיבא לא האמינה ברעיונות הבסיסיים שהנחו את שיטות פעולות המחאה של תנועת גוש אמונים. אומנם מנהיגים ופעילים מרכזיים בתנועת גוש אמונים היו חברים בהווה או בעבר במוסדות המרכזיים של בני עקיבא, אך המתיחות בין התנועות גרמה להם להפעיל על התנועה לחצים מרובים, לרבות האיום להקים תנועת נוער דתית אלטרנטיבית, שתהיה כפופה ישירות לגוש אמונים. כחלק מן המאמץ לגבש מתכונת של קשרי גומלין שיבטאו את עצמאותה החינוכית והרעיונית של תנועת בני עקיבא כתנועת נוער, חברי ההנהלה הארצית של בני עקיבא נפגשו עם מזכירות גוש אמונים וניסו לברר אם יש אפשרות ששתי התנועות ישתפו פעולה (שפירא 1979).

מערכת היחסים לאורך השנים בין בני עקיבא לתנועת גוש אמונים הייתה מעין תערובת בין מתיחות להידברות, והיא התבססה על פעילות משותפת במצבים מזדמנים (רוזנר ואחרים 1987). בתחילת 1975 החליטו שתי התנועות להקים גרעינים משותפים שיהיו מיועדים להתיישבות החדשה בשטחים, לבני הישיבות ובנות האולפנות שלא הצטרפו לגרעיני הנח"ל. אותם חניכים הוכשרו במשקים הקיימים, מבלי לפגוע בגרעיני בני עקיבא שכבר פעלו (שם). לדעת חברי הנהגת בני עקיבא באותה תקופה, אנשי גוש אמונים פעלו בחוסר נאמנות כלפי ההחלטות שסוכמו, כמו למשל שליחת גרעין של בני עקיבא שיועד להתיישבות הקיבוצית להקמת יישוב של גוש אמונים ברמת הגולן. דוגמה נוספת להתנגשות היה קיום צעדות מחאה ברחבי יהודה ושומרון על ידי גוש אמונים, בזמן מקביל למסע החניכים השנתי של בני עקיבא.

אך עיקר דאגתה של התנועה הייתה מכך שגוש אמונים "נוגסת" בקהל היעד של מפעלי ההגשמה של תנועת בני עקיבא לטובת התיישבות בשטחים (רוזנר ואחרים 1987; רייכנר 2018א). לאורך השנים שמרה תנועת בני עקיבא על גישתה העקרונית והמעשית, המצרפת אמונה בסיסית בחזון ארץ ישראל ושאיפה ליישוב הארץ, לדבקות מוחלטת בנאמנות לעקרונות הדמוקרטיים של מדינת ישראל. עמדתה של בני עקיבא בסוגיה זו העניקה לה מידה רבה של לגיטימציה בקרב שכבות רחבות מן הציבור הדתי-לאומי בארץ ובגולה (רוזנר ואחרים 1987). למרות זאת, ניכר שתנועת בני עקיבא והנהגתה נדרשו לא אחת לתת את דעתן על המתח שנוצר בין היותה תנועת נוער חברתית-ערכית, ובין נקיטת עמדה פוליטית בסוגיות שסתרו לעיתים את השקפת עולמה.

לאחר סקירת היחסים בין תנועת גוש אמונים לתנועות האם יתמקד הדיון להלן בשלושת הדמויות הבולטות מכל אחד מהזרמים שהרכיבו את הנהגת גוש אמונים.

בני קצובר: מייצג הזרם של מרכז הרב

אחד ממנהיגי הבולטים של תנועת גוש אמונים הוא בנימין חי קצובר, שמייצג את תפיסת העולם של ישיבת מרכז הרב. הוריו עלו מאירופה לפני מלחמת העולם השנייה, והבית שבו גדל היה ציוני-דתי. הוא למד בישיבת בני עקיבא ברעננה, שם פגש את הרב ישראל הס, דמות שהשפיעה עליו ובלשונו החדירה בו את "רוח מרכז הרב" (ריאיון עם בני קצובר, 27.12.2017). לאחר סיום לימודיו התיכוניים פנה ללמוד בישיבת מרכז הרב, שם למד שלושה חודשים לפני גיוסו לצבא. הוא נכח בדרשתו המפורסמת של הרב צבי יהודה ביום העצמאות תשכ"ז (1967), שהוזכרה לעיל, ולדבריו מבחינתו אותו אירוע היה אירוע מכונן שרק לאחר מלחמת ששת הימים הבין את משמעותו ואת השפעתו הדרמטית על תפיסת עולמו. לאחר שחרורו מצה"ל הצטרף קצובר לשמירה על היישוב המתהווה בחברון, וסייע למתנחלי חברון בתחילת דרכם. התנסות זו בעיר חברון הייתה מבחינתו "בית הספר הגדול להתיישבות, הן אידיאולוגית והן מעשית" (ריאיון עם בני קצובר, 27.12.2017).

ההתיישבות בחברון לא סחפה אחריה את הציבור להתיישב ביהודה, בשומרון ובעזה, כפי שקיווה קצובר, ואף לא יצרה שינוי במדיניות הממשלה. בכל זמן שהותו בחברון פעל למען ההתיישבות בשומרון, ומבחינתו השומרון הוא "לב המדינה". קצובר היה שותף לארגון כנסים להעלאת תודעת חשיבות ההתיישבות ביהודה ושומרון, לצד פעילי התיישבות נוספים, אך למעשה לא התקדם דבר (הרנוי 1994ב; שפט 1995; הוברמן 2008; הורנשטיין 2013; זליגר 2015).

לנגד עיניו של קצובר עמדו שתי מטרות עיקריות: מטרתו הכללית הייתה ליישב את השומרון, אך מטרתו הנוספת הייתה להתנחל באתר הקרוב ביותר לעיר שכם. ממכתב ששלחו חברי גרעין אלון מורה בראשות קצובר לחברי הכנסת, ניתן ללמוד על החשיבות הגדולה שייחסו הוא וחבריו להיסטוריה של שכם כשבחרו את המקום. גם בקונטרס שפרסמה תנועת גוש אמונים באוקטובר 1974 הוסברה לקוראים הסיבה להתיישבות בשומרון בכלל ובאזור שכם בפרט. מבחינה רעיונית תפיסה זו נובעת מתחושה יהודית-שורשית, המעוגנת בתורה, בנביאים ובכתובים (הורנשטיין 2013).

בינואר 1973 ישב קצובר עם חברו מנחם פליקס כדי ללמוד גמרא ביחד, ותינה בפניו את אכזבתו מחוסר ההתקדמות של תהליך ההתיישבות בשומרון: "למדנו יחד גמרא, תוך כדי התפתח דיון על המצב, ואמרנו אולי אין ברירה ואנחנו צריכים לקחת על עצמנו את פריצת הדרך להתיישבות בשומרון" (ריאיון עם בני קצובר, 27.12.2017. וראו גם: שפט 1995; טאוב 2006; הוברמן 2008; הורנשטיין 2013). השניים תכננו תוכנית פעולה, שתחילתה הייתה בהקמת גרעין שיהיו בו לפחות 15 משפחות. דרישות הקבלה לגרעין זה היו ברורות:

חיפשנו משפחות שגם אם נזרוק אותן על הר קרח ללא חשמל ומים הן ייאחו
בציפורניים, אנשים עם כוח אמונה שלא יירתעו מתנאים קשים ומאתגרים. אם נמצא
אנשים שמסוגלים להתגייס למשימה שכזו, אין כוח בעולם שיוכל לעמוד מול עוצמת
האמונה שלהם (ריאיון עם בני קצובר, 27.12.2017).

הגרעין שגובש הורכב מ-15 משפחות צעירות ומכמה רווקים ורווקות. נבחרה מזכירות שטיפלה בהשגת האישורים להקמת היישוב, ונכתבו מכתבים לשרים ולחברי כנסת כדי לבקש מהם לקבל אישור להתיישב בשומרון ולהקים בליבו יישוב עירוני יהודי. החשיבה האסטרטגית של קצובר וחבריו הייתה ליצור מציאות חדשה על פי תוכנית אב להתיישבות רבתיה ביהודה ושומרון, שהוכנה על ידי תנועת גוש אמונים ב-1976 וכונתה "תוכנית י"ש" (מסמך מתוך חוברת גוש אמונים, ינואר 1976, ארכיון עפרה), ואומצה דה־פקטו על ידי ממשלת ישראל לאחר עליית הליכוד לשלטון ב-1977 (בצלם 2002). אנשי גרעין אלון מורה הבינו שהטקטיקה להתנחל בפועל ורק לאחר מכן לקבל לכך אישור בדיעבד, לא תצליח באזור שכם, שבו הם שאפו להתיישב. לכן, אנשי אלון מורה החליטו לנסות לשכנע קודם את הממשלה (סדן 1974). לאחר שנסיגנות אלו כשלו הוחלט לעלות על הקרקע מהר ככל האפשר, גם אם לא יינתן לכך אישור מהרשויות (הורנשטיין 2013).

אומנם העלייה על הקרקע נעשתה ללא הסכמת הממשלה, אולם היא לא נערכה בחשאי. מכתבים המבשרים על המעשה נשלחו לחברי כנסת ולשרים, והם אפילו הוזמנו להצטרף לעלייה. השאיפה שהעלייה למקום ההתיישבות תיעשה בצינורות המקובלים לא הניחה לקצובר, ולכן הוא התייעץ עם הרב צבי יהודה, שפסק כי לא ניתן לעלות לשטח ללא אישור ממשלתי (הורנשטיין 2013; מילשטיין 2018).

קצובר וחבריו המשיכו להתלבט, והחליטו לשוב לרב צבי יהודה כדי לנסות שנית לקבל את הסכמתו. "היה ברור לנו שלא נוכל לעשות צעד שכזה ללא הסכמת הרב צבי יהודה" (ריאיון עם בני קצובר, 27.12.2017). מחויבותו של קצובר לרבו הייתה מוחלטת, ובכל הנוגע לענייני ההתיישבות ראה בו כתובת מלווה ומכריעה. הרב צבי יהודה פסק שוב נגד תחילתה של התיישבות בשומרון. קצובר וחבריו החליטו שהם לא מוותרים, ולאחר שפנו אליו בפעם השלישית קיבלו את ברכתו למהלך (הוברמן 2008; הורנשטיין 2013; מילשטיין 2018).

ניתן לראות שלאורך כל הדרך ניסה קצובר בכל כוחו לצמצם את נקודות החיכוך בין הגרעין ובין רשויות המדינה. מעשה זה מעיד על תפיסת עולמו של קצובר, שאותה ינק מרבותיו, הרב קוק ובנו הרב צבי יהודה: התפיסה ה"ממלכתית" שלפיה יש לנקוט יחס של כבוד כלפי המדינה ולהימנע מפגיעה בה, כחלק מראיית מדינת ישראל כ"ראשית צמיחת גאולתנו" וכ"יסוד כיסא ה' בעולם" (קוק 1950: 160). ניכר כי קצובר היה מחויב לדרכה האידיאולוגית של ישיבת מרכז הרב, והוא חש מחויבות לרב צבי יהודה וראה בו כתובת הכרחית להתייעצות בכל מהלך התיישבותי והלכתי. קצובר לא בחל בשום אפיק לגיטימי, בעידודו של הרב צבי יהודה, כדי לקדם את ההתיישבות בשומרון בכלל ואת מעמדה המשפטי של ההתיישבות בפרט (גיגר 2016).

גם לאחר המהפך הפוליטי בשנת 1977 לא חדל קצובר מלנסות לקבל גושפנקה חוקית להתיישבות. בנוסף, קצובר וחבריו ניסו ליזום מהלך של החלת החוק הישראלי ביהודה ושומרון רטרואקטיבית, ניסיון שנחל כישלון חרוץ כי נתפס בעיני חברי הממשלה כמהלך לא ראוי ולא לגיטימי (פרוטוקול ישיבת הממשלה, 28 באוקטובר 1979, גנזך המדינה, עמ' 27). לאחר סיום תפקידו במאבק על הקמת היישוב אלון מורה, פנה קצובר להמשך פעילותו בתנועת גוש אמונים.

למרות השתייכותו לזרם מרכז הרב ראה קצובר חשיבות רבה בכך שתנועת גוש אמונים לא תיתפס כתנועה דתית בלבד, או כבעלת אוריינטציה פוליטית כלפי מפלגה זו או אחרת. במסמך "דין וחשבון על מצב הגרעינים" נטען כך:

גוש אמונים הינה תנועה על-מפלגתית ומשתייך אליה כל מי שמזדהה עם המגמות והדרכים [שלה] [...] בלא כל קשר להשקפתו הפוליטית הדתית, החברתית והכלכלית ובחברתו ובפעילותו במפלגה או ארגון איזשהם (מסמך ללא תאריך, ארכיון בני קצובר).

אנשי גרעין אלון מורה, וקצובר בראשם, נתפסו כמובילים בהנהגת תנועת גוש אמונים. יש שהתייחסו אל אנשי גרעין אלון מורה כבעלי השקפת עולם צרה שאינה מאפשרת למי שלא הזדהה עם זרם מרכז הרב להשתלב בהנהגת התנועה. כך הגיב קצובר לטענות אלו:

אני בסך הכל למדתי ב"מרכז הרב" שלושה חודשים. אומנם, בדעותיי והשקפתי אני אכן מזדהה עם תפיסת עולם זו, אך מה שנכון, שמי שהיה מורגל במושגים האידיאולוגיים של גוש אמונים היה יכול להחזיק שם מעמד, כי אם קבוצה של אנשים מדברת בישיבות במשך שעות, בקודים של גוש אמונים, קשה להחזיק שם מעמד, אם אינך מבין אותם. לכן, לאנשים החילוניים היה קשה להחזיק זמן רב עם חבורה כזאת. אך כעיקרון, מי שלא שייך למרכז הרב לא יתקבל להנהגה - זה אינו נכון. מה שכן, לאנשים מעשיים היה קשה מאוד להחזיק מעמד, אך זו לא היתה מדיניות (הרנוי 1994א: 300).

קצובר התפעל מיחסי הגומלין ושיתופי הפעולה בהנהגת גוש אמונים, למרות תפיסות העולם השונות והבדלי ההשקפות בין חברי הנהגת התנועה:

אחד הדברים המופלאים בגוש אמונים [...] היה דבק מופלא, עם כל הוויכוחים וגורמי חוץ שניסו לפגוע, שום דבר לא פגם באחדות, שום דבר לא סדק אותה, למרות הוויכוחים והסיזיפיות כל אחד מאיתנו היה צריך לבוא לקראת. יש שלא אהבו את הוראותיו ההלכתיות של הרב צבי יהודה ומעורבותו בתהליכי קבלת ההחלטות, אז הוחלט כי נעשה הצבעות והרוב יקבע. הסכמנו לכך, המשכנו להתייעץ עם הרב, אך דעתו לא נכפתה על ההנהגה (ריאיון עם בני קצובר, 17.4.2018).

גרשון שפט: מייצג זרם הקיבוץ הדתי

גרשון שפט נולד ב־1927 בווינה בשם גרשון ולטר שטאוב, ובשנת 1934 עלה עם הוריו לארץ. הוא התחנך בבית דתי-ציוני. תמיד ציין כי הטיולים שהיה עורך עם אביו בילדותו לאזור בית לחם ולחברון השפיעו רבות על תפיסת עולמו ביחס לשלמות ארץ ישראל ועל הרצון לחזק את אחיזתו של עם ישראל בה (ראיונות עם גרשון שפט 3.10.2017, 16.4.2018; שפט 1995). שפט היה חבר בבני עקיבא, והחינוך שספג שם השפיע מאוד על תפיסת עולמו ביחס לשלמות ארץ ישראל (ריאיון עם גרשון שפט, 3.10.2017). הוא היה פעיל בארגון ההגנה הדתית, ולאחר מכן עבר לפלוגת ההגנה. בשנת 1946 עלה עם חבריו לעין צורים שבגוש עציון, "מתחת לאפו" של השלטון הבריטי. בחירתו לקבוע את ביתו דווקא שם מבטאת את אותו "אני מאמין" שפיתח ועיצב בשנות ילדותו ובגרותו עד מלחמת העצמאות. שפט וחבריו נאחזו בהר, נטעו עצים ופיתחו את המשק. במלחמת העצמאות נפל הגוש בידי הלגיון הערבי, ושפט נלקח לשבי הירדני עם 242 מחברי הקיבוץ, לוחמי הפלמ"ח והח"ש. כעבור כעשרה חודשים בשבי שב והקים את עין צורים מחדש. לאחר מלחמת ששת הימים חבר לאנשי תנועת ארץ ישראל השלמה, שהוקמה בעקבות המלחמה, כדי להחזיק בחבלי ארץ ישראל שנכבשו. בד בבד מילא שורה של תפקידים ארגוניים וכלכליים מרכזיים בקיבוץ, היה פעיל במפד"ל בתחום הכלכלי והפוליטי, וריכז את הוועדה הפוליטית של הקיבוץ הדתי (שפט 1995; בן יעקב 1999).

בעקבות השיחות שהתקיימו בין ישראל למצרים על הנסיגה הצפויה מהשטחים שנכבשו במלחמת ששת הימים, שפט וחבריו התקבצו יחדיו על מנת למצוא פתרון למצב (זליגר 2015). טראומת מלחמת יום הכיפורים גרמה לשפט ולחבריו להבין שעליהם לפעול ולהוביל מהלך משמעותי בציבוריות הישראלית, שיסייע לציבור להתאושש מהטראומה ולבנות יסודות איתנים לחיזוק ההתיישבות בארץ, העלאת המורל והגברת תחושת הביטחון. ב־3 בינואר 1974 נפגש שפט עם הרב חיים דרוקמן, שכהן כראש ישיבת אור עציון (ריאיון עם גרשון שפט, 18.2.2018; שפט 1995; רייכנר 2018). ברקע הפגישה עמדה העובדה שלראשונה הפכה המפד"ל ללשון המאזניים בהרכבת הממשלה, עובדה שהעניקה לה כוח רב במשא ומתן הקואליציוני (עזריאלי 1990; אלדר וזרטל 2004). שפט והרב דרוקמן החליטו לפנות לחברים מגופים שונים בצינות הדתית, ולהזמין אותם לכינוס שבדיעבד התברר ככינוס שהחל את תנועת גוש אמונים (שפט 1995; הוברמן 2013; רייכנר 2018).

מכאן הפך שפט להיות חלק בלתי נפרד מתנועת גוש אמונים והחל למלא תפקידים בהנהגתה, ולמעשה היה חבר הקיבוץ הדתי היחיד בהנהגת התנועה. שפט ציין שבאחת

מוועדות המדיניות של הקיבוץ הדתי שהיה חבר בה מצא את עצמו בעמדת מיעוט מול רוב שלא ראה עין בעין עימו את חזון ארץ ישראל השלמה ואת החתירה להגשמתו בדרכי גוש אמונים. עם זאת, הוא ציין כי אנשי הקיבוץ הדתי הביעו סובלנות כלפי תפיסותיו, ואף ניכרה מגמת שינוי איטית אך משמעותית שבה נוספו כמה מאנשי הקיבוץ הדתי לתנועת גוש אמונים; אף על פי כן, לאף אחד מאנשי הקיבוץ הדתי שהצטרפו לתנועה לא היה תפקיד בהנהגתה (ריאיון עם גרשון שפט, 18.2.2018). שפט ראה את עצמו חלק בלתי נפרד מהקיבוץ הדתי, והוא שב וחזר לקיבוץ וחי בו עד לפטירתו. כשנשאל מדוע לא עבר ליהודה ושומרון לאחר הצטרפותו להנהגת גוש אמונים, ענה כי בראש ובראשונה הוא איש הקיבוץ הדתי (ריאיון עם גרשון שפט, 3.1.2017).

גישתו דגלה בכך שאין לערב את דעתן של המויות תורניות בהחלטות פנימיות של גוש אמונים. כאשר אנשי מרכז הרב ניסו להעביר החלטות בישיבות של גוש אמונים, על פי הקווים שהנחה רבם, הרב צבי יהודה, שפט התנגד בתקיפות לכך וקבע כי אי אפשר שהחלטות המזכירות יתקבלו באופן בלעדי על פי הנחיותיו של הרב. הוא טען כי תנועת גוש אמונים היא גוף פוליטי ולא מוסד תורני, ושיקולי חברי התנועה צריכים להיות עצמאיים. שפט העביר את ההחלטה הזאת ברוב גדול. משמעותה של ההחלטה הייתה, שתנועת גוש אמונים היא גוף דמוקרטי ושהחלטות בה צריכות להתקבל ברוב קולות (רובינשטיין 1982).

לאחר חתימת הסכמי השלום עם מצרים קיבל שפט על עצמו את תפקיד "שר החוץ" של תנועת גוש אמונים ונעשה הדובר שלה. הוא נתפס כאיש נעים הליכות, סבלן ורגוע. תדמיתו זו הועילה כנראה לדימויה של תנועת גוש אמונים (קוטלר 1979). הוא יזם את הקמת מפלגת התחיה, מפלגה של דתיים וחילונים, שמטרתה לדבריו הייתה "להציל את יהודה ושומרון". הוא ראה חשיבות רבה בכך שתנועת גוש אמונים תמשיך להתקיים כתנועה "התיישבותית חינוכית ורעיונית", וסבר שללא התיישבות של מאות אלפי יהודים בשטחים שנכבשו, תקום במקומות אלו מדינה פלסטינית (שם). שפט גם טען שתנועת גוש אמונים לבדה לא תצליח במשימה, וששיתוף פעולה שלה עם הממשלה הוא הכרחי. לכן, מבחינתו הייתה חובה שגוש אמונים תיכנס למגרש הפוליטי כדי לפעול שם בקרב מקבלי ההחלטות ולהוות כוח אלקטורלי משמעותי שיאפשר לקדם את שאיפותיה של התנועה. גישה זו הייתה מנוגדת לגישת חברי זרם מרכז הרב, שטענו כי המגרש הפוליטי הוא משענת קנה רצוף, ושאין טעם להשקיע מאמצים בזירה זו (ריאיון עם בני קצובר 27.12.2017; הרנוי 1994; רייכנר 2018א). שפט חתר תמיד למזער עימותים עם צה"ל ועם המשטרה, ובמקומם לבצע פעולות חוקיות במבצעי גוש אמונים, אלא שהגדרת החוק בעיניו הייתה נתונה לפרשנות: "אנחנו עושים הכל במסגרת החוקית, כפי שאנחנו מפרשים אותה" (קוטלר 1979).

לדידו הקמת יישוב ללא הסכמה ממשלתית, אך עם גיבוי ציבורי רחב, היא ראויה גם מבחינה מוסרית וגם מבחינה דמוקרטית. בסופו של דבר, אף על פי שהזרמים השונים פעלו באופן זהה מצד ההתיישבות, האידיאולוגיה שהניעה אותם הייתה שונה. עם זאת, ולמרות חילוקי הדעות הרבים בהנהגת גוש אמונים כלפי מניעי ההתיישבות, שפט העיד שכל הגורמים הבינו שעליהם להיות מאוחדים כדי שמאבקם המשותף יצלח:

לא מעט רגעים של מתח היו בין אנשי מרכז הרב ובין שאר חברי המזכירות שבאו מההתיישבות מבני עקיבא ומהעולם האקדמאי, ואלה הולידו מדי פעם הברלי השקפות וחילוקי דעות לגבי אופן ביצועם של הדברים. אך לאחר ויכוחים ודיונים נוקבים שהגיעו לא אחת להרמת קולות ולחילופי דברים חריפים, ההחלטה שקיבלנו הייתה כמעט תמיד משותפת, גם אם התקבלה בשעות הקטנות של הלילה (שפט 1995: 47).

שפט הסביר את השוני בין תפיסתו כאיש הקיבוץ הדתי ובין אנשי מרכז הרב בכך שהשורשים האידיאולוגיים של אנשי הקיבוץ הדתי היו טמונים עמוק בתפיסתה של מפא"י ולא בתפיסת הציונות הדתית, או כפי שהגדיר את אנשי הקיבוץ הדתי - "שמאלנים בתוך המפד"ל" (ריאיון עם גרשון שפט, 3.10.2017).

שפט לא חשש להביא להצבעות הצעות המשקפות את ה"אני מאמין" שלו כחבר הקיבוץ הדתי, מתוך ניסיון לגייס את הקיבוץ הדתי לטובת המאבק על ההתיישבות בשטחי יהודה ושומרון, אך פעם אחר פעם נדחו הצעותיו ברוב קולות על ידי מזכירות הקיבוץ הדתי. דוגמה להצעה כזו מובאת במסמך "המעורבות הפוליטית של הקיבוץ הדתי" (יוני 1974). בכסיסה עמדה החובה של הקיבוץ הדתי להתמסר לפעולות חינוכיות, הסברתיות ופוליטיות למען ההתיישבות ברחבי יהודה ושומרון, ולמען השמירה על האינטרסים של ההתיישבות באזורים אלו בכל משא ומתן. הצעה זו נדחתה ברוב של 47 חברים מול 35 (מסמך מתוך ארכיון הקיבוץ הדתי, תיק "הקיבוץ הדתי ו'גוש אמונים'", אוסף נחום ברוכי). למרות זאת המשיך שפט בשלו ודבק בעמדותיו מתוך אמונה בצדקת דרכו: הוא ראה את עצמו חלק בלתי נפרד מהקיבוץ הדתי. הוא לא נלחם על הנהגת מוסדות הקיבוץ הדתי, אך ניסה לשנות ולהשפיע, ולפעמים גם הצליח (ריאיון עם גרשון שפט, 3.10.2017).

שפט צוטט בהרחבה בעיתונות התקופה, שהתייחסה לניגודי ההשקפות בתוך הקיבוץ הדתי באשר לעתיד השטחים ולמדיניות ההתיישבות בהם, והוא הצטייר כסמן ימני מובהק בהנהגת הקיבוץ הדתי (הצופה, 25.6.1974; מעריב, 26.6.1974). למרות דעותיו המוצקות הוא תמיד

דאג להבליט מסר אחיד מתנועת גוש אמונים (ריאיון עם גרשון שפט, 3.10.2018). מכך ניתן ללמוד שלמרות היותו חלק מן הקיבוץ הדתי, הוא נאבק על מטרותיו ועל האידיאולוגיה של גוש אמונים עם גורמים מבחוץ ועם גורמים מבית.

ישראל הראל: מייצג זרם בני עקיבא

ישראל הראל נולד כישראל הזנפרץ בנובמבר 1938 בצ'רנוביץ' שברומניה (היום חלק מאוקראינה). הוא עלה ארצה ב"עליית הנוער", הוגלה לקפריסין ולאחר כמה חודשים קיבל אישור להיכנס לארץ, על סף הקמת מדינת ישראל (שלג 2018: 29). במהלך ילדותו בחיפה ניסה הראל ככל יכולתו לעקור כל שריד גלותי מאישיותו. הוא ציין את שנות ילדותו ואת הצלתו מן התופת באירופה כאחד הגורמים שהשפיעו על חייו.

הראל העיד על עצמו שהפך למפא"יניק דתי: "בשום פנים ואופן לא אקח מהם (מפא"י) את זכויותיהם בהקמת המדינה בהתיישבות ובביטחון" (שלג 2018: 29). הוא קרא את כל כתבי העת של מפא"י, והכיר את הניואנסים ואת השירים של המפלגה. לאחר שסיים את לימודיו התיכונים בשיבת כפר הרא"ה התגייס הראל לנח"ל בגרעין של בני עקיבא. היציאה לנח"ל מבחינתו הייתה סוג של הגשמת מה שחונך אליו, אך לא זכה ליישם עד אז: "הרגשנו פספוס שלא היינו חלק מהדור שהקים את המדינה, וחיפשנו את המסגרות שיאפשרו לנו להגשים" (ריאיון עם ישראל הראל, 5.12.2017).

הקשרים של הראל עם בני עקיבא באו לידי ביטוי כשהיה מדריך בתנועה, קומונר בתנועה, תלמיד ישיבת בני עקיבא הראשונה, ואף כשהתגייס לגרעין נח"ל במסגרת התנועה. הראל ראה את עצמו קשור אידיאולוגית ומעשית לתנועת בני עקיבא, ודרכה הגשים את אמונותיו ודעותיו. גם בהמשך חייו הרגיש הראל שהוא שותף אידיאולוגי להשקפת העולם של התנועה, וביקר את מה שנתפס לדעתו כהקצנה דתית של בני עקיבא בשנות התשעים המאוחרות. כשהופיע על במות שונות הציג את עצמו לא פעם כתוצר של תנועת בני עקיבא (ריאיון עם ישראל הראל, 5.12.2017).

כשהיה בן 29 פרצה מלחמת ששת הימים, והוא התגייס לחטיבה 55 בחיל הצנחנים, החטיבה שכבשה את ירושלים. הוא היה בין החיילים הראשונים שהגיעו לשער האריות. על פי תפיסתו, מלחמת ששת הימים הייתה אירוע מכונן בחייו. בעקבותיה כתב שני מאמרים שעסקו בכך שאסור להחמיץ את גודל השעה, ובעקבותיהם הוזמן לפגישה בירושלים לדון בהקמת התנועה למען ארץ ישראל השלמה (קליין הלוי 2017).

הראל עבד בעיתון מעריב, ולאחר שעבר ליישוב עפרה שבשטחים בשנת 1975 החל לעבוד בעיתון ידיעות אחרונות (שלג 2018). בשנות השבעים התייחס הראל לצורך בפלטפורמה מכבדת ואוהדת לכתיבה העיתונאית שנכתבת על ידי עיתונאים מן המגזר הדתי-לאומי. הצורך שעלה מן השטח, בד בבד עם הניסיון העיתונאי שצבר במהלך השנים, הוביל את הראל לייסד את עיתון המתנחלים "נקודה" (קליין הלוי 2017). בתחילת הדרך התמקד בדיווחי חדשות הקשורים למפעל ההתיישבות, אך מהר מאוד הגשים את שאיפתו הראשונית והפך את העיתון לפורמט של כתב עת רעיוני, המבקש לבסס את זהותה האינטלקטואלית והרוחנית של תנועת ההתנחלות (שלג 2018).

יש הסוברים שהוצאתו לאור של העיתון היא בעלת חשיבות היסטורית, החורגת בהרבה מזו של כלי תקשורת רגיל המדווח על חדשות, מכיוון ש"נקודה" היה גם מקור מידע על המתיישבים: "בשנים הראשונות שישים אחוזים מהקוראים שלנו היו אנשי אקדמיה שהתעניינו בעיתון כחומר מקצועי להבנת עולמה של ההתיישבות" (שלג 2018: 31). במטה ההסברה של גוש אמונים העיתון "נקודה" היה כלי להסברה ולהפצת דעותיהם של המתיישבים ביהודה ושומרון. ב"דף הנחיות למסביר" שפרסמה תנועת גוש אמונים נכתב שאחד מיעדי התנועה הוא "חתימה על עיתון נקודה תוך הצגת העיתון והסבר, כאשר המביעים נכונות לחתום יקבלו לביתם חמישה גיליונות ראשונים חינם" (מסמך מתוך ארכיון עפרה, "גוש אמונים", מועצת יש"ע 1).

במשך השנים העיתון היה חממה לעיתונאים דתיים שהראל טיפח (ריאיון עם ישראל הראל, 5.12.2017). על פי דבריו, לבמה ש"נקודה" העניקה להם היה תפקיד בשיקוף התפיסות האידיאולוגיות שייצגו:

כבר כמה עשרות שנים, עוד לפני הקמת מועצת יש"ע ונקודה, חשתי שעתידה של מדינת ישראל כולה נישא על כתפי הציונות הדתית [...] החרדים יישארו כמובן יהודים, אבל אין להם יכולת לקיים מדינה והנוסחה החילונית פשוט לא עובדת. זה לדעתי בסיס השנאה אלינו: תחושת תסכול מכך שהם לא יכולים להתחרות בנו ובהדרגה אנחנו "משתלטים" על המפעל הציוני. אני לא אומר את זה בגאווה או התנשאות, אלא בצער רב כי פירוש הדבר שאחרים נטשו את המערכה - אי אפשר להתכחש לזה (שלג 2018: 32).

מכאן הדרך להקמת גוש אמונים הייתה קצרה, והראל מייחס זאת לתולדה של משקע עמוק ורב-שנים של רגשי נחיתות בקרב הנוער הציוני-דתי כלפי ההתיישבות העובדת, הפלמ"ח,

וכלפי "רוח העבודה, ההגנה והקיבוץ" (עוז 1983: 92). המחנה הדתי-לאומי חיקה לטענתו את תנועת העבודה, ורק עם פריצתם של תלמידי ישיבת מרכז הרב נוצר סגנון חדש, "והאנרגיה הרוחנית המתוסכלת, שנאלצה להתגמד מול הפלמ"ח ותנועות הנוער השמאליות, מצאה לה ערוץ עצמאי לאחר מלחמת ששת הימים כאשר נכבשו השטחים" (שם: 91).

הראל טען כי הציונות הדתית רק חיכתה לעשות מעשה: "העצים היו מוכנים למדורה, הדלק כבר כיסה אותם, והיה חסר רק הגפרור שיצית [...] בני הציונות הדתית היו מוכנים לקריאה, התנאים הבשילו והשטח רק חיכה" (ריאיון עם ישראל הראל, 5.12.2017). ואכן, לדבריו מפעל ההתנחלויות העלה את הציונות הדתית לדרגת הנהגה, תהליך שבעיניו הוא חיוני לעצם הישרדותה של הציונות (אסולין 2009; שלג 2018; 2019). כאשר התייחס הראל למגזר החרד"לי בציונות הדתית הוא הפריד בין התפיסה הדתית שלהם, שלה הוא מתנגד, ובין האידיאליזם שלהם, שממנו הוא מתפעל. עם זאת, כבר שנים הוא זועם על הטענה שלזרם החרד"לי, בראשותם של אנשי מרכז הרב, יש חלק מרכזי ומוביל בבניית ההתיישבות ביש"ע, ולא לאנשי בני עקיבא:

זה מיתוס שיצרו חוקרים מהאקדמיה שחשבו שהחלוציות כבר מתה ולא הבינו איך היא קמה לתחייה. ההסבר שלהם היה שזה בגלל הפונדמנטליזם הדתי. זה התאים מאוד לחוקר כמו גדעון ארן, שבא מתחום הסוציולוגיה [...] אם אני מעביר מבט על ראשוני עפרה, אין ביניהם אפילו אחד שהיה תלמיד מובהק של מרכז הרב. היו כמה שלמדו שם תקופות קצרות, אבל אף לא תלמיד מובהק אחד. הם היו בוגרי בני עקיבא שחונכו להגשמה אבל לא הלכו לקיבוץ וזה הטריד אותם. כשנקרתה בפניהם הזדמנות להגשמה חלופית, הם הלכו עליה. הישוב הראשון של אנשי מרכז הרב היה בית אל, שצמח מהגרעין של הרב זלמן מלמד, וגם שם רוב התושבים לא היו מהישיבה. אנשי מרכז הרב נשאר ברום בקריית משה בירושלים. אבל האקדמיה בנתה את התאוריה, ולימים אפילו מושאי המחקר אימצו אותה (שלג 2018: 32).

במאמר מערכת שפרסם בשנת 1985 כעורכו של העיתון "נקודה" כתב שבתנועת גוש אמונים התקיימה ומתקיימת רבגוניות מחשבתית, בניגוד לתדמית החד-ממדית שניסו ומנסים להדביק לו במשך השנים (נקודה, גיליון 81, 1.3.1985, עמ' 4). לפלורליזם המחשבותי שקיים בהתיישבות התייחס הראל במאמר שכתב בעקבות הקמת מועצת יש"ע וועידת היישובים ביהודה, בשומרון ובחבל עזה. בוועידה זו התקבלו החלטות בנוגע לקידום ההתיישבות ביהודה ושומרון ובנוגע למציאת בסיס רעיוני משותף בין כל תפיסותיהם של אנשי ההתיישבות:

הישג זה, של מציאת בסיס רעיוני משותף, אל יהיה קל בעיני שום אדם, גם בפנים המחנה. שום עבודה משותפת בעניינים גורליים ואלה הדברים שאנו עוסקים בהם, לא תיתכן ללא מציאת בסיס משותף, ומשזה נמצא - יש לעשות הכל על מנת לשמור עליו כעל בבת עין (נקודה, גיליון 22, 9.1.1980, עמ' 3).

כאמור, בתחילת שנות השמונים הגיע הראל למסקנה שההתיישבות החדשה ביהודה ושומרון זקוקה לארגון גג שייצג אותה מול השלטונות, בין השאר מכיוון שלאחר שגרעין אלון מורה השתקע והגיע ליעדו, הייתה תחושה שאנשיו היו עסוקים בעצמם, והראל חש שיש צורך גדול למסד באופן רשמי את כל ההתיישבות. גם כאן שאב את המודל להקמת מועצת יש"ע מתנועת העבודה (ריאיון עם ישראל הראל, 5.12.2017; שלג 2018: 30).

הפעם הראשונה שיצא הראל נגד הנהגת תנועת גוש אמונים בכלל והרב לוינגר בפרט הייתה בפרשת המחותרת היהודית (ריאיונות עם ישראל הראל, 5.12.2017, 4.10.2018; אוריאל 2015). הראל לא הסכים לגבות תופעות קיצוניות שאינן הולמות את דרכו ואת הדרך שלדעתו תנועת גוש אמונים צריכה ללכת בה. הוא לא חסך את ביקורתו כשהאמין שהיא במקומה ושחשוב שתיאמר לטובת המשך קיום התנועה. עם זאת, באחד ממאמרי המערכת שפרסם ב"נקודה", לאחר מתן גזר הדין לעצורי המחותרת, קרא הראל ל"חנינה מהירה מלאה ומקיפה" (נקודה, גיליון 89, 26.7.1985, עמ' 4).

ביקורת נוספת מצידו של הראל התייחסה לתפיסת המרחב. במבט לאחור הוא הצביע על הכשלים שנעשו בהקמת מפעל ההתיישבות ביהודה ושומרון, וטען כי אומנם היה המון להט במהלך הזה, אבל הייתה חסרה לו אסטרטגיה שיטתית לבנייה נכונה יותר של מפת היישובים. לדבריו, המפעל הזה התבסס יותר על ניצול הזדמנויות ופחות על ראייה רחבה וארוכת טווח. רק בשלבים מאוחרים יותר הציגה תנועת גוש אמונים "תוכנית אב להתיישבות", אך לטענת הראל היא הייתה בבחינת "מעט מדי ומאוחר מדי" (שלג 2018).

דיון

תנועת גוש אמונים, שהוקמה כדי ליישב את השטחים שנכבשו במלחמת ששת הימים, נצרבה בתודעה הציבורית בכלל ובעיני המתנגדים לה בפרט, כבעלת אידיאולוגיה אחידה ומגובשת (רובינשטיין 1982; אלדר וזרטל 2004; טאוב 2006; ארן 2013). מאמר זה מבקש לטעון כי התפיסה הזאת של הציבור הישראלי מוטעית, ואין היא מתבססת על היכרות מעמיקה עם זרמים

שונים שפעלו בתנועה. לדעתנו, תנועת גוש אמונים הורכבה משלושה זרמים אידיאולוגיים מרכזיים, שהובלו על ידי שלושה אישים שנבדלו אחד מן השני הן מבחינה רוחנית הן מבחינה מעשית: בני קצובר מזרם מרכז הרב, גרשון שפט מזרם הקיבוץ הדתי וישראל הראל מזרם בני עקיבא. לעיל השוינו בין שלושת המנהיגים הללו והאידיאולוגיות שאפיינו אותם, ומהשוואה זו אנו למדים כי הקווים המקבילים שנמצאו בין האידיאולוגיות השונות הם אלה שככל הנראה הצליחו להוביל את התנועה כגוש אחד למימוש מטרותיה, ולהציבה כאחת התנועות המשפיעות בחברה הישראלית במחצית השנייה של שנות השבעים במאה הקודמת.

כל אחד משלושת המנהיגים שעומדים במרכזו של מאמר זה מייצג תפיסת עולם ששורשיה טמונים בתנועת האם שלו, שהשפיעה על חייו גם מבחינה אידיאולוגית וגם מבחינה מעשית. לכל אחד מאותם זרמים הייתה גישה שונה כלפי סוגיות הקשורות להתיישבות ביהודה ושומרון. זרם מרכז הרב התבסס על האידיאולוגיה הדתית של הרב קוק, וההתיישבות היהודית באזור נתפסה בעיניו כחלק מגאולת עם ישראל בארצו על פי תורת ישראל. מבחינה זו, ההיבט הדתי-משיחי הניע את ההתיישבות ואפיין את עיקר השיח בזרם זה, שהתבסס על אמונה עמוקה בדרכו של הרב קוק. לעומתו, זרם הקיבוץ הדתי לא ראה בחיבור למקורות היהודיים-דתיים מניע להתיישבות בארץ בכלל ובשטחים הכבושים בפרט. למעשה, התנועה הקיבוצית ראתה את עצמה כממשיכה של דרך החלוצים הראשונים שבנו את הארץ. בין שתי התפיסות האלה ניתן להתייחס לזרם בני עקיבא כמשלב בין האידיאולוגיה הדתית-משיחית ובין האידיאולוגיה הקיבוצית. תנועת בני עקיבא הייתה מחוברת למקורות היהודיים, אך מבחינתה הם לא היו המניע המעשי למהלך ההתיישבות. ראשי התנועה ראו בהתיישבות בשטחים אלו חלק מההגשמה של בני עקיבא בהקמת גרעיני התיישבות ברחבי הארץ.

ההבדלים בין שלושת הזרמים באו לידי ביטוי בכמה נושאים מהותיים המתמקדים באידיאולוגיה מצד אחד ובטקטיקה מצד שני. הראשון שבהם קשור למניע הרוחני בבסיסה של האידיאולוגיה ההתיישבותית שייצג כל אחד מן הזרמים. אצל אנשי מרכז הרב זה היה המניע הדומיננטי ביותר, ולאורך כל הדרך הוא הוביל את קבלת ההחלטות ואת דרך ההנהגה. אנשי אותו זרם ראו בתפיסתו של הרב קוק וביישומה הלכה למעשה התוויית דרך לתנועת גוש אמונים, והם לא סרו ממנה ימין ושמאל. על כל מהלך, על כל פשרה ועל כל עיתוי התייעצו עם הרב צבי יהודה והמתינו לאישורו ולהכוונתו. לעומת זאת, זרם הקיבוץ הדתי לא ראה במניע זה כוח מעשי לתהליכי ההתיישבות וקבלת ההחלטות. גרשון שפט, כמייצגו של זרם זה, התנגד לכך באופן פעיל והעביר את ההחלטה שתנועת גוש אמונים היא גוף עצמאי שהחלטותיו מתקבלות באופן דמוקרטי על פי הרוב ולא על פי פסקי הלכה.

בין שתי גישות אלו ניצבו אנשי זרם בני עקיבא. מחויבותם למניע הרוחני כחלק מן האג'נדה ההתיישבותית שלהם הייתה על פי הנסיבות והמציאות שנוצרה בשטח, ולא כמניע מרכזי. יתרה מזו, אנשי בני עקיבא והקיבוץ הדתי לא ראו ברב צבי יהודה ובפסיקותיו סמכות מחייבת המשפיעה על מהלכים אופרטיביים של גוש אמונים. גם אלו וגם אלו תפסו את עצמם כמלאי אמונה ועוצמה פנימית לצורך חיזוקה של האומה לאחר מלחמת יום הכיפורים, ולתפיסתם הם פעלו ממניעים אידיאליסטיים כדי להפיץ את אמונתם (טאוב 2006).

הברדל נוסף בין שלושת הזרמים קשור להשפעה הסגולית השונה של כל אחד מהם על הנהגת התנועה. נראה כי האידיאולוגיה של ישיבת מרכז הרב היא זו שהשפיעה על תנועת גוש אמונים באופן בולט יותר משני הזרמים האחרים. אידיאולוגיה זו יצרה מהפך בציבור הדתי-לאומי בכלל ובגוש אמונים בפרט. לישיבת מרכז הרב הייתה השפעה רבה על כלל הציונות הדתית, בלקיחת מושכות ההנהגה וביצירת אלטרנטיבה אמונית-מעשית לציונות. לא פלא אפוא שב"מגרש הבית" שלה, קרי גוש אמונים, מצאה תפיסת ישיבת מרכז הרב מקום מוביל ומשמעותי.

ניתן לומר כי תנופת ההתיישבות של גוש אמונים הייתה מראשיתה פרי יוזמתם של תלמידי הרב צבי יהודה, שפעלו באמצעות קביעת עובדות בשטח, למרות התנגדות הממשלה. יתרה מזו, מרבית מהלכי ההתיישבות מאמצע שנות השבעים נעשו הן על ידי גרעין אלוך מורה הן על ידי אנשי גוש אמונים, והם התאפשרו רק לאחר קבלת אישור מהרב צבי יהודה.

באמצעות הנהגתה, שרובה ככולה השתייכה לגוש אמונים, יצרה ישיבת מרכז הרב שינוי דרמטי בתולדות הציונות הדתית, והביאה לדחיקת ההנהגה המפד"לית הישנה ולהעמדת הרב צבי יהודה ותלמידיו כמנהיגים וכמחנכים של המחנה הציוני-דתי. ראשיה אף הביאו לשינוי דרמטי באוריינטציה הפוליטית של הציונות הדתית - מאוריינטציה שמאלית-מרכזית מתונה היא עברה לאוריינטציה ימנית-ניצית מובהקת. עם זאת, זרם מרכז הרב לא נברדל מן הגישות האחרות בציונות הדתית בפרשנותו המשיחית להקמת המדינה, אלא בהבלטת המניע המשיחי לפעולותיה של תנועת גוש אמונים. נראה שניתן לקבוע כי באירועים מרכזיים, כגון מלחמת ששת הימים או מלחמת יום הכיפורים, נוצרה בקרב אנשי מרכז הרב תחושת צורך למימוש התורה הגואלת, שהפכה לרצון ליצור תחליף לציונות החילונית, שלדעתם סיימה את תפקידה כמובילה. על פי משנתם, מעתה תוביל הציונות הדתית את החברה הישראלית היהודית לתהליך תחיה ברוח התורה (זליגר 2015).

למרות הדומיננטיות של זרם מרכז הרב בתנועת גוש אמונים, ניתן לנסות ולהגדיר את יחסי הכוחות בין שלושת הזרמים שהרכיבו את התנועה על ידי התייחסות לקשרים בינם ובין תנועות האם. אחת מהנחות המאמר הנוכחי היא, שלקיבוץ הדתי, לתנועת בני עקיבא ולתנועת

גוש אמונים יש בסיס משותף רחב, וששיתוף פעולה בין שלוש התנועות הוא מתבקש וטבעי. אלא שלמעשה נרקמו בין התנועות יחסים מורכבים בעקבות חוסר הסכמה מהותי ביניהן, שהובילו פעמים רבות להתנגשויות ולחוסר שיתוף פעולה. למרות זאת, תפיסות העולם השונות לא פגעו בעבודה המשותפת של כל הזרמים לקידום מטרת העל של גוש אמונים. לכך יש להוסיף שלא זו בלבד שתורתו של הרב צבי יהודה לא יצרה שינוי בתפיסת יישום עקרון ההגשמה החלוצית, אלא שהיא אף השפיעה על פעולות ההתנחלות של גוש אמונים. ההגשמה הקיבוצית על פי תנועות הקיבוץ הדתי ובני עקיבא הייתה קשורה קשר עמוק לברית בין הציונות הדתית למפא"י. המפד"ל קיבלה ללא ויכוח את הגדרת האינטרסים הלאומיים, כפי שנקבעו על ידי הנהגת מפא"י, ותפקדה מתוך נאמנות ושיתוף פעולה מלא עם החלטות הממשלה. כך פעל גם הקיבוץ הדתי באופן עקיב מעליית קיבוצו הראשון לקרקע - לא ככוח עצמאי אלא כמיישם מדיניות ההתיישבות כפי שנקבעה על ידי הממשלה. לעומת זאת, לשיטתו של זרם מרכז הרב, יישוב הארץ ברוח התורה הוא עקרון יסוד שתהליך התחייה הלאומי מותנה בו ותלוי בו. משום כך הוא חייב להתבצע רק מתוך נאמנות לאינטרס הלאומי של עם ישראל: ריבונות מלאה ומוחלטת על שטחי ארץ ישראל השלמה. על פי גישה זו הייתה הצדקה לפעול בניגוד להנחיות הממשלה, וליישב את השטחים בדרך של "קביעת עובדות בשטח", הואיל והממשלה "מועלת" בתפקידה.

יש להבין שמחנה הקיבוץ הדתי בציונות הדתית היה יריב אידיאולוגי של תנועת גוש אמונים כבר מראשיתה. ראשי הקיבוץ הדתי שללו את דרכה של גוש אמונים מייסודה, ודפי עיתון הקיבוץ הדתי, "עמודים", מלאו במחצית השנייה של שנות השבעים מאמרי ביקורת נגד התנועה. עובדה זו מובנת לאור הטענה שתנועת גוש אמונים קבעה "עובדות בשטח" גם בניגוד לעמדת הממשלה, ודרכה הייתה שונה מדרך ההגשמה של הקיבוץ הדתי, שיישמה בנאמנות את מדיניות הממשלה. לכן, אין פלא שבאופן יחסי זרם הקיבוץ הדתי היה דומיננטי פחות בהנהגת גוש אמונים, הואיל והאידיאולוגיה של גוש אמונים הייתה שונה מאוד מאופן תפיסת הקיבוץ הדתי את דרך הגשמתו ואת תפקידו. הסבר נוסף לייצוג הדל של תנועת הקיבוץ הדתי בהנהגת גוש אמונים הוא, שבקיבוץ הדתי היו תחושות של שליחות ושל יצירה יהודית חדשה ומקורית בעצם מפעל ההתיישבות בארץ ישראל, עוד לפני הקמת המדינה. לפיכך, ראשי הקיבוץ הדתי חשו שתנועת גוש אמונים מנסה לתפוס את מקומם בהגשמה הציונית. כך ניתן להבין את תגובתם החריפה והמתנגדת לגוש אמונים ואת חוסר רצונם להצטרף לשורותיה של התנועה ולהנהגתה.

נושא נוסף שהיה שנוי במחלוקת בין שלושת הזרמים קשור לתפיסת המרחב ולשיטה האסטרטגית של ההתיישבות: זרם מרכז הרב, ובני קצובר כמייצגו, ראו ערך עליון בהתיישבות

באזור שכם ממניעים דתיים ואידיאולוגיים, והם עסקו פחות בפיתוח תוכנית ארוכת טווח להתיישבות, ואילו ישראל הראל ואנשי זרם בני עקיבא תמכו בהתיישבות המבוססת על תכנון ועל שיטה אסטרטגית, כדי לקדם את מטרותיה של ההתיישבות. הראל סבר שיש לתכנן נכון, על פי שיקולי דעת אסטרטגיים, את מבנה היישובים ומיקומם, ואילו אנשי זרם מרכז הרב וזרם הקיבוץ הדתי בחרו דה־פקטו לנצל הזדמנויות, כפי שיכולות להעיד ההתיישבות בגוש עציון והקמת היישוב עפרה.

למרות חילוקי הדעות בין הזרמים השונים וההבדלים המהותיים ביסודות האידיאולוגיים שהניעו את תהליך ההתיישבות, תנועת גוש אמונים התעלתה למעשה מעל מחלוקות אלו והצליחה לקדם את מטרותיה העיקריות בעזרת התמקדות בקווים המשותפים בין הזרמים. בסופו של דבר תהליך זה הביא דווקא לליכוד השורות ולהבנה שכולם חלק ממהלך גדול, וכך חילוקי הדעות נשאר טקטיים ולא סיכנו את ההתיישבות בתחילת דרכה (הרנוי 1994ב). עם זאת, חילוקי דעות אלו עוררו את התפצלות הגרעינים הגדולים לכמה יישובים, והם היו בסיס להקמתן של נקודות התיישבות רבות, למשל בעפרה, בקדומים ובמעלה אדומים.

שלושת הזרמים הבינו שמדובר בשעת כושר, בעיתוי מדויק שיש לנצל לפני שייסגר חלון ההזדמנויות. ההבנה שנוצר חיבור בין נתונים פוליטיים וסוציולוגיים ובין אנשי מעשה שצמאו לפעול והשכילו להבין שרק הם יוכלו לבצע את המהלך הזה באופן שיחולל מהפכה אמיתית, גרמה להם לשנס מותניים ולשתף פעולה באופן מעורר השראה כמעט, כי הם ידעו שללא חבירה ודבקות במטרה כל המהלך עלול להיכשל. מכאן שלמרות התפיסות השונות של הזרמים שהרכיבו את גוש אמונים, קידום מגמותיה של התנועה היה למעשה המטרה המרכזית של הנהגתה.

גם בהתייחסותם אל השלטון ונציגיו ראו שלושת הזרמים השונים עין בעין את האסטרטגיה המובילה לדעתם. שלושתם חתרו ליצירת הבנה מול השלטונות ולהגעה להסכמים עימם, אך עם זאת לא היו מוכנים לוותר על המטרה שלשמה הקימו את התנועה. הם ניסו להניע את התהליך באופן חוקי, ואף יידעו מראש על פעולות עתידיות שלהם, גם אם לא קיבלו עליהן אישור. לאורך כל הדרך תמכה הנהגת המתיישבים בהידברות ובתפיסה ה"ממלכתית", מכיוון שאושיות השלטון היו חלק בלתי נפרד מן המהלך שחתרו להגשימו, והם הבינו ששיתוף פעולה ויצירת כבוד הדדי בין הצדדים הם חיוניים להצלחת המהלך.

שלושת הזרמים זיהו במלחמת יום הכיפורים את המשבר ואת הזדמן לתהליך ההתיישבות בשומרון. ניתן לומר כי אלו היו הגורמים שאפשרו את יחסי הגומלין בתנועת גוש אמונים ואת התנהלות התנועה וקידום מטרותיה. כל השותפים בהנהגת ההתיישבות סברו שיש חשיבות בקידום חקיקה רשמית שתהפוך את השטחים שנכבשו במלחמת ששת הימים לחלק

בלתי נפרד ממדינת ישראל, ובנרמול מעמדם של שטחים אלו בציבוריות הישראלית כפרט ובקהילה הבין-לאומית בכלל, כדי לאפשר את המשך ההתיישבות היהודית באותם שטחים. את תמימות הדעים בנוגע לרצון לקדם את ההתיישבות ניתן לבחון גם על פי תרומתם הייחודית של כל אחד ממנהיגי הזרמים בתנועה. כל אחד מהם הביא עימו מניסיונו לקידום התנועה ורעיונותיה. הראל הביא להנהגת גוש אמונים את הניסיון העיתונאי שצבר במהלך השנים, והוא הקים את העיתון "נקודה", עיתון ששימש במה למגזר הדתי-לאומי והנגיש את הרעיונות של גוש אמונים לציבור. לעומתו, שפט כונה "שר החוץ של גוש אמונים" (קוטלר 1979), והביא עימו את הניסיון שצבר בניהול ועדות וגופים בקיבוץ הדתי, ורתם את המקצועיות שרכש בהכניית ארגון מוסדות התנועה. בתחום זה שיתף פעולה באופן מלא עם חנן פורת, שגם הוא הגיע מהקיבוץ הדתי אך היה גם איש מרכז הרב; השניים הבינו את הצורך ואת הדחיפות לבניית מוסדות התנועה (סגל 2017). בנוסף, שפט היה הדובר המוסמך של גוש אמונים מפני שנתפס כאיש נוח שאינו מבהיל את השומעים (קוטלר 1979). לצד הראל ושפט, קצובר הביא עימו את הניסיון שרכש בהקמת ההתיישבות בחברון מראשיתה, ואת היכולת להוביל מהלכים מורכבים הכרוכים בהקמת יישוב חדש יש מאין.

שלושת המנהיגים שבהם התמקד מאמר זה חזרו והדגישו כי השלם היה גדול מסך חלקיו, וכי המטרה שעמדה לנגד עיניהם הייתה חשובה מענייני כבוד ושררה. למרות חילוקי הדעות ביניהם הם השכילו להבין כי מריבות וסכסוכים לא יקדמו את המטרה שלשמה הקימו את התנועה. מן הראיונות עם אותם מנהיגים ועם אנשים נוספים שפעלו איתם בשנים הללו, עולה שבדרך כלל הם היו נטולי אגו וכבוד, ובעיני רוחם ראו את החזון וידעו כי מבחינתם המטרה מקדשת את האמצעים – גם אם אמונתם ותפיסתם לא תמיד באו לידי דיוק או מימוש, העיקר בעיניהם הייתה המטרה, כפי שאברהם שבות העיד בדבריו: הם היו "אנשים ששררה וממון לא דיברו אליהם אלא האידאל ומימושו בשטח" (ריאיון עם אברהם שבות, 3.10.2018).

נראה כי כל אחד ממובילי הזרמים הקדיש את מרב פועלו ומרצו לקידום המטרה שלשמה הוקמה תנועת גוש אמונים. גם אם שלושת המנהיגים הללו לא הצליחו לבטא את כל תפיסת עולמם באופן שלם ומובהק במהלך פעילותם בתנועה, עדיין ניתן לעמוד על ההשפעה הרבה של כל אחד מהם על היסטוריית ההתיישבות ביהודה ושומרון. ניתן לומר שהמאפיין המשותף לשלושת המנהיגים היה נטייתם לראות את התמונה המלאה, ולא דווקא את עצמם ואת קידום האינטרסים האישיים שלהם ושל הזרם שייצגו.

אף על פי שברמה המערכתית שלוש תנועות האם לא הגיעו לשיתופי פעולה פוריים בעקבות חילוקי דעות ואי-הסכמות ביניהן, הרי שבהנהגת גוש אמונים הצליחו שלושת המנהיגים לקדם את מטרות התנועה מתוך ניסיון ללכת יחדיו וליצור חזית אחידה. את היכולת

ליצור דרך משותפת שתוביל אותם להגשמת המטרה העיקרית של תנועת גוש אמונים, על אף חילוקי הדעות ביניהם, ניתן לייחס לאופיים ולגודל אישיותם של כל אחד מן המנהיגים הללו. כל אחד מהם הגיע באופן מודע להנהגה מתוך הבנה שהוא כאינדיבידואל אינו המרכז אלא כלי הפועל לממש את החזון הכולל של ההתיישבות בארץ. הטבלה להלן מציגה את עיקרי ההבדלים בין הגישות של מייסדי גוש אמונים שתוארו במאמר זה.

טבלה 1: עיקרי ההבדלים בין הגישות של מייסדי גוש אמונים

תנועת האם: השראה אידיאולוגית	בני קצובר	גרשון שפט	ישראל הראל
תנועת האם: השראה אידיאולוגית	מרכז הרב	הקיבוץ הדתי	בני עקיבא
דמויות מרכזיות בזרם האידיאולוגי	הרב מנחם פליקס, חנן פורת, הרב משה לוינגר	אורי אריאל	פנחס וולרשטיין, אמנון שפירא
תרומה ייחודית לתנועת גוש אמונים	הניסיון שצבר בהקמת היישוב בחברון; להט ואמונה בצדקת הדרך	הניסיון שצבר בניהול מוסדות הקיבוץ הדתי, כמסייע בעיצוב מוסדות התנועה; היה הדובר של גוש אמונים	ייסוד העיתון "נקודה" ככלי פובליציסטי המביא את קולות המתיישבים, ומשמש גם כלי כלכלי על ידי החתמת המתיישבים כמנויים לעיתון
דרך ההנהגה	עשיית דברו של הרב צבי יהודה קוק	דמוקרטיה - הרוב קובע; לא הסכים להתערבות כל סמכות הלכתית	דמוקרטיה - הרוב קובע; לא הסכים להתערבות כל סמכות הלכתית
דמויות משמעותיות שהשפיעו על עיצוב דרכו האידיאולוגית	הרב אברהם יצחק הכהן קוק ובנו הרב צבי יהודה	דוד בן-גוריון	ישראל אלדר (שייב), מפלגת מפא"י
תפיסת מוסדות המדינה	ממלכתית - "ראשית צמיחת גאולתנו"; יש להתייחס בכבוד ולהגיע להסכמות עם מוסדות השלטון והמדינה מתוך תפיסה דתית-רוחנית	ממלכתית - יש לחתור ליצירת הסכמות מתוך כבוד לדמוקרטיה	ממלכתית - ניתן להשתמש בכלים הדמוקרטיים לצורך המאבק, אך בד בבד לשמור על מסגרת החוק

תפיסת המרחב	בני קצובר	גרשון שפט	ישראל הראל
תפיסת המרחב	הקמת יישובים בסמיכות למקומות קדושים, וניצול הזדמנויות בשטח	ניצול הזדמנויות: הקמת יישובים לפי האפשרויות בשטח	ראייה אסטרטגית ומתוכננת
קהל היעד	חרד"לים, אנשי ארץ ישראל השלמה, דתיים וחילונים כאחד	אנשי הקיבוץ הדתי ואנשי ארץ ישראל השלמה	אנשי בני עקיבא, אנשי ההגשמה של הקיבוץ הדתי ואנשי רוח וסופרים
התייחסות לתורתו של הרב קוק	מכוננת, משמעותית ודומיננטית	נפגש עם תפיסה זו לראשונה בהנהגת גוש אמונים, והיא לא הייתה גורם דומיננטי בתפיסת עולמו	לא ראה בה דרך משמעותית להנהגת גוש אמונים
תפיסת מלחמת יום הכיפורים כזרז (קטליזטור) להקמת גוש אמונים	המלחמה יצרה אצלו את התחושה שהגיעו מים עד נפש, ושיש לעשות מעשה	המצב המורלי בעם ישראל לאחר מלחמת יום הכיפורים היה ירוד, והיה צורך לקדם מהלך משמעותי שירומם את רוח העם	מלחמת יום הכיפורים נתפסה ככישלון, והיה צורך במהלך משמעותי ומהפכני

סיכום

מאמר זה ביקש להראות את המורכבות שבהנהגת תנועת גוש אמונים - היא הורכבה משלושה זרמים אידיאולוגיים עיקריים, שמקורם בשלוש תנועות שונות בחברה הישראלית - מתוך התמקדות בשלושה מנהיגים מרכזיים של אותם זרמים: בני קצובר כמייצג זרם מרכז הרב, גרשון שפט כמייצג זרם הקיבוץ הדתי וישראל הראל כמייצג זרם בני עקיבא. התפיסות השונות של כל אחד מן הזרמים האלה יצרו חילוקי דעות במגוון נושאים הקשורים למהלך ההתיישבות, וניתן למיין אותם לשלושה תחומים מרכזיים: הבדלים אידיאולוגיים, הבדלים בתפיסת ההתיישבות והבדלים בהתייחסות לדרך ההנהגה הראויה. ניכר כי ההבדלים שמקורם בתפיסות האידיאולוגיות היו המשמעותיים יותר, ואין פלא שעיקר המחלוקות בהנהגת התנועה סבבו סביבם. ההבדלים בתפיסות האידיאולוגיות נבעו מן הדגשים השונים של מנהיגי הזרמים בפעולות ההתיישבות. זרם מרכז הרב, הזרם הדומיננטי בהנהגת התנועה, הדגיש את המניע המשיחי-דתי כ"מנוע" שעומד מאחורי מהלך ההתיישבות בשטחים שנכבשו במלחמת ששת הימים, גם במחיר הליכה נגד החלטות הממשלה. זרם הקיבוץ הדתי, שהאמין בצדקת

ההתיישבות בשטחים אלו, שאף ליצור שיתופי פעולה רבים ככל האפשר עם הנהגת המדינה מתוך משמעת דמוקרטית. זרם בני עקיבא הביא לידי ביטוי מחויבות כפולה - הן כלפי המניע הדתי, הן כלפי ציות לכללי הדמוקרטיה.

להבדלים אלו היו השלכות על אופן התנהלות הנהגת התנועה, אך נראה שהמטרה המשותפת והחשיבות הרבה שייחסו כל שלושת הזרמים לתהליך ההתיישבות, גרמו להם לשתף פעולה ולהתלכד סביב הובלת המהלך. כך הצליחו שלושת מנהיגי הזרמים הללו לבצע ויתורים אישיים ואידיאולוגיים, לאור תפיסתם שההתיישבות בשטחים היא מהפכה ואבן דרך משמעותית בתולדות הציונות, ולאור שאיפתם שתנועת גוש אמונים תגשים את מטרותיה.

תודות

מחברי המאמר מודים למרכז מורשת מנחם בגין; למשרד המדע והטכנולוגיה; למו"פ אזורי מזרח, יו"ש ובקעת הירדן; ולאוניברסיטת אריאל בשומרון - על תמיכתם במחקר זה.

מקורות

אבינרי, י' 1985. הרב אברהם יצחק הכהן קוק, רבה של יפו, תרס"ד-תרע"ד (1904-1914).
קתדרה 37: 49-82.

אדמוני, י' 1992. עשור של שיקול דעת: ההתיישבות מעבר לקו הירוק, 1967-1977.
תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד.

אוריאל, י' 2012. בשיפולי הגלימה: הרב צבי יהודה הכהן קוק. ירושלים: פניני יאיר.

אוריאל, מ' 2015. ממלון פארק למחתרת היהודית: מקומם של מתנחלי קריית ארבע-חברון בעיצוב דרכה האידאולוגית של ההתנחלות בישראל, 1967-1984. עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן.

אורליאן, מ' 1946. הקיבוץ הדתי והתפתחותו. רמת אפעל: הוצאת הקיבוץ הדתי.

אלדר, ע' וזרטל, ע' 2004. אדוני הארץ: המתנחלים ומדינת ישראל, 1967-2004. אור יהודה: כנרת.

אלשטיין, י' וכהן, ח' 1961. הרב קוק: תולדות הרב אברהם יצחק הכהן קוק ופועלו. בני ברק: מורשת.

אסולין, י' 2019. לחזור לתפקיד מש"ק דת. בתוך י' שלג (עורך), ממשגיח הכשרות לנהג הקטר? הציונות הדתית והחברה הישראלית. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 381-394.

ארן, ג' 1987. מציונות דתית לדת ציונית: שורשי גוש אמונים ותרבותו. עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים.

ארן, ג' 2013. "קוקיזם": שורשי גוש אמונים, תרבות המתנחלים, תיאולוגיה ציונית, משיחיות בזמננו. ירושלים: כרמל.

בטלהיים, א' 1979. גוש אמונים: מידת השפעתו על תהליך קבלת החלטות בממשלת יצחק רבין. עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן.

ביליג, מ' 2012. אידיאולוגיה ועיצוב המרחב ביהודה ושומרון בשנים 1967-2009. בתוך ש' חסון (עורך), עיצוב המרחב בישראל: המפה היישובית והקרקעית. ירושלים: כתר, עמ' 133-171.

ביליג, מ' וסורקראוט, ש' 2007. להיאחז או לנטוש? אידיאולוגיה, התקשרות למקום ותפיסת הסיכון בשומרון ובבנימין. מגמות 24(4): 673-689.

בלפר, א' 2001. בציפיית הישועה השלמה: ציונות, חילוניות ומשיחיות בתורת הרבנים קוק, האב והבן. מחקרים בציונות הדתית ובמשפט עברי כח-כט: 269-294.

בן יעקב, י' 1999. גוש עציון לתולדותיו. כפר עציון: בית ספר שדה כפר עציון.

בן-צבי, ע"ל 1992. נוער דתי-לאומי בישראל: גוונים של תת-תרבות. עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן.

בצלם 2002. גזל הקרקעות: מדיניות ההתנחלות בגדה המערבית (מאי 2002). https://www.btselem.org/hebrew/publications/summaries/200205_land_grab

בר-לב, מ' 1989. בני עקיבא - תנועת הנוער הדתית-החלוצית. בתוך מ' נאור (עורך), תנועות הנוער, 1920-1960: מקורות, סיכומים, פרשיות נבחרות וחומר עזר. ירושלים: יד יצחק בן-צבי, עמ' 75-91.

- בר-לב, מ' 1991. ניסיונות לממלכתיות ולדה-פוליטיזציה בתנועת הנוער הדתית בני עקיבא (תש"ט-תשכ"ג). בתוך ר' שפירא וא' כשר (עורכים), רשפים: היבטים היסטוריים, פילוסופיים וחברתיים של החינוך. תל אביב: אוניברסיטת תל אביב, עמ' 21-36.
- גולדשטיין, י' 2003. אשכול: ביוגרפיה. ירושלים: כתר.
- גיגר, י' 2016. היציאה מהשטעטל: רבני הציונות הדתית אל מול אתגר הריבונות היהודית. אלון שבות: תבונות.
- גרדי, נ' 1973. פרקי חיים של חלוץ דתי: ממיסדי הפועל המזרחי וההתיישבות. תל אביב: מחלקת ההסברה בכתב של המפלגה הדתית.
- דוידסון, א' 1993. ערכים אינם פוליטיקה: בני עקיבא לימין ארץ ישראל. נקודה 167: 32-33. דון יחיא, א' 1984. תפיסות של הציונות בהגות האורתודוקסית. הציונות ט: 55-94. הוברמן, ח' 2008. כנגד כל הסיכויים. נצרים: ספריית נצרים. הוברמן, ח' 2013. חנן פורת: סיפור חייו. ראשון לציון: ידיעות ספרים. הורנשטיין, א' 2013. ראשית ההתיישבות באלון מורה בפרספקטיבה היסטורית. עבודת מוסמך, אוניברסיטת אריאל בשומרון. הרנוי, מ' 1994. המתנחלים. אור יהודה: ספריית מעריב. הרנוי, מ' 1994. תהליכים בתכנון ההתיישבות ביהודה, שומרון וחבל עזה. מחקרי יהודה ושומרון ב: 369-375. וייס, מ' 1978. עמודים 387: 128-129.
- זליגר, ח' 2015. חנן פורת כפורץ הדרך של השינוי שעברה החברה הדתית לאומית לאחר מלחמת ששת הימים. עבודת מוסמך, אוניברסיטת אריאל בשומרון.
- חובב, מ' 1968. הרב: דרך חייו ומשנתו של הרב אברהם יצחק הכהן קוק. ירושלים: משרד החינוך והתרבות.
- טאוב, ג' 2006. המתנחלים: המאבק על משמעותה של הציונות. תל אביב: ידיעות ספרים. כהן, א' 1998. הטלית והדגל. ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
- כהן, י' וגולדשטיין, י' 2015. גישתו הייחודית של הרב קוק למוסדות החינוך ביפו, תרס"ד-תרע"ד (1904-1914): תוספתא של לימודים כלליים. דור לדור: קבצים לחקר ולתיעוד תולדות החינוך היהודי בתפוצות מט: 114-134.

- כהן-פרדהיים, ר' 2012. החלוצים שנתרו מאחור: קליטת עלייה בקיבוצים, 1948-1954. רמת גן: יד טבנקין.
- כץ, י' 1986. מסורת ומשבר. ירושלים: מוסד ביאליק.
- כץ, י' ורייכמן, ש' 1993. ההתיישבות היהודית בגוש עציון, 1967-1970: סוף מעשה במחשבה תחילה? עיונים בתקומת ישראל 3: 144-153.
- כרמל, ע' 2011. הכל פוליטי. תל אביב: דביר.
- לב-ארי, ר' 2014. המנהיגים בנתיבים דמוקרטיים: הצעה לשינוי שיטת הממשל בישראל. ירושלים: כתר.
- לזו, א' 1985. מקבילים נפגשים: דת ולאומיות בתנועה הציונית במזרח אירופה בראשיתו (1882-1904). תל אביב: עם עובד.
- לזר, ד' 1979. עוד על השקפת עולם. עמודים 402: 225.
- ליבליך, ע' 2007. ילדי כפר עציון. חיפה: הוצאת אוניברסיטת חיפה.
- ליבמן, י' 1984. הדילמה של תרבות מסורתית במדינה מודרנית: תמורות והתפתחויות ב"דת האזרחית" של ישראל. מגמות כח(4): 461-485.
- למפרום, א' 2014. לוי אשכול: ביוגרפיה פוליטית, 1944-1969. תל אביב: חדקל.
- לנדאו, ב' 1975. עמודים 354: 287.
- מילשטיין, א' 2018. תוכנית אלון מורה. מעריב, 21.9.2018.
- נאור, א' 2001. ארץ ישראל השלמה: אמונה ומדיניות. חיפה: הוצאת אוניברסיטת חיפה.
- נווה, א' 1977. שיעור עם הרב צבי יהודה קוק. הארץ, 29.7.1977.
- נוימן, ק' 2015. הוויכוח על גבולות המדינה: סוגיה של דת ומדינה? ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- סגל, ח' 1987. אחים יקרים: קורות המחתרת היהודית. ירושלים: כתר.
- סגל, ט' 2017. תרומתו של הרב משה לוינגר להתיישבות היהודית ביהודה ושומרון לאחר מלחמת ששת הימים. עבודת מוסמך, אוניברסיטת אריאל בשומרון.
- סדן, ג' 1974. אנחנו יושבים בקרית ארבע אך ליבנו על הר גריזים. ידיעות אחרונות, 8.1.1974.
- סולטנוביץ, ז' 2013. ביאור למזמור י"ט של מדינת ישראל. הר ברכה: מכון הר ברכה.

- עוז, ע' 1983. פה ושם בארץ ישראל. תל אביב: עם עובד.
- עזריאלי, י' 1990. דור הכיפות הסרוגות: המהפכה הפוליטית של הצעירים במפר"ל. תל אביב: אביבים.
- פדרבוש, ש' 1961. תורה ומלוכה: על מקום המדינה ביהדות. ירושלים: מוסד הרב קוק.
- פייגה, מ' 2008. עד שהראש ישבור את הקיר: ראשית דרכה של תנועת "גוש אמונים". בתוך צ' צמרת וח' יבלונקה (עורכים), העשור השלישי: תשכ"ח-תשל"ח. ירושלים: יד יצחק בן-צבי, עמ' 343-362.
- פישמן, א' 1979. הפועל המזרחי, 1921-1935. ירושלים: דף חן.
- פישמן, א' 1990. בין דת לאידיאולוגיה: יהדות ומודרניזציה בקיבוץ הדתי. ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
- פלטיאל, א' 1976. עמודים 369: 385-390.
- קוטלר, י' 1979. גרשון שפט: שר החוץ של גוש אמונים. מעריב, 6.4.1979.
- קויפמן, ט' 2014. הקיבוץ הדתי ועליית הנוער הדתי, 1933-1943: יחסי גומלין. עבודת מוסמך, אוניברסיטת בראילן.
- קוק, הרב א"י 1950. אורות. ירושלים: מוסד הרב קוק.
- קוק, הרב צ"י 1979. לנתיבות ישראל, חלק ב. ירושלים: בית הרב קוק.
- קליין הלוי, י' 2017. היינו כחולמים. תל אביב: דביר.
- רביצקי, א' 2005. הקץ המגולה ומדינת היהודים: משיחות, ציונות ורדיקליזם דתי בישראל. תל אביב: עם עובד.
- רובינשטיין, ד' 1982. "גוש אמונים": מי לה' אלי. תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד.
- רודיק, י' 1989. ארץ גאולה: שורשים אידיאולוגיים של הציונות הדתית, גוש אמונים והמחתרת היהודית ומערכת יחסיהן עם העולם החילוני במדינת ישראל. ירושלים: המכון לחקר משנת הראי"ה קוק.
- רוזנק, א' 2004. הבבלי, הירושלמי ותורת ארץ ישראל הנבואית במשנת הרב קוק. בתוך א' רביצקי (עורך), ארץ ישראל בהגות היהודית במאה העשרים. ירושלים: יד יצחק בן-צבי, עמ' 26-70.

- רוזנק, א' 2017. הרב קוק. ירושלים: מרכז זלמן שזר.
- רוזנר, ש', בר-לב, מ' וכהן, י' (עורכים) 1987. במשוך היובל: חמישים שנות תנועת בני עקיבא בישראל. תל אביב: אלעד.
- רויטמן-דוקוב, י' 2017. משימות לאומיות: המשכיות ושינויים בהעברת ערכים בין דורית – תנועת ההתיישבות ביהודה ושומרון (1977–2014). עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן.
- רייכנר, א' 2018א. הנני: סיפורו של הרב חיים דרוקמן. ראשון לציון: ידיעות ספרים.
- רייכנר, א' 2018ב. קרב איתנים: השבט שקבע את עתיד הציונות הדתית. מקור ראשון, 8.6.2018.
- שוורץ, ד' 2004. מראשית הצמיחה להגשמה: תולדות התנועה הציונית ורעיונותיה. בתוך א' כהן וי' הראל (עורכים), הציונות הדתית – עידן של תמורות: אסופת מחקר לזכרו של זבולון המר. ירושלים: מוסד ביאליק, עמ' 24–134.
- שלג, י' 2000. הדתיים החדשים: מבט עכשווי על החברה הדתית בישראל. ירושלים: כתר.
- שלג, י' 2018. משנה את החוקים. מקור ראשון, 14.9.2018.
- שלג, י' (עורך) 2019. ממשגיח הכשרות לנהג הקטר? הציונות הדתית והחברה הישראלית. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- שלם, ח' (1975). להגשים, לא להפגין. זרעים ז: 13.
- שמעוני, ג' 2001. האידאולוגיה הציונית. ירושלים: מאגנס.
- שפט, ג' 1995. "גוש אמונים": הסיפור מאחורי הקלעים. בית אל: ספריית בית אל.
- שפירא, א' 1979. מכתב גלוי אל ההורים של חברי בני עקיבא בארץ ישראל. זרעים יז: 2.
- שפירא, ר', אדלר, ח', לרנר, מ' ופלג, ר' 1979. חולצה כחולה וצווארון לבן: מחקר על עולמם החברתי של בוגרי תנועות נוער בישראל. תל אביב: עם עובד.
- שפרינצק, א' 1981. מודל הקרחון של הקיצוניות הפוליטית. מדינה, ממשל ויחסים בינלאומיים 17: 22–49.

Billig, M. (2015). The Jewish Settlements in Judea and Samaria (1967–2008): Historical Overview. *Israel Affairs* 21(3): 331–347.

Odea, J.K. 1976. Gush Emunim: Roots and Ambiguities – The Perspective of the Sociology of Religion. *Forum* 1(2): 40–51.

Roislien, H.E. 2007. Living with Contradiction: Examining the Worldview of the Jewish Settlers in Hebron. *International Journal of Conflict and Violence* 1(2):169–184.